

begrip

*DE ISLAM
IN HET
VOORTGEZET
ONDERWIJS*

JAARGANG 20 (1994) - NUMMER 121

MOSLIMS CHRISTENEN

begrip

Een tijdschrift, dat vanuit de RK-Kerk, de Nederlandse Hervormde kerk en de Gereformeerde kerken in Nederland streeft naar het kweken van onderling begrip tussen Moslims en Christenen en gelovigen van beide godsdiensten oproept tot ontmoeting, met respect en behoud van eigen identiteit.

BUREAUS VOOR ONTMOETING MET MOSLIMS

R.K. Kerk: Drs. L. van Oers, Cura Migratorum,
Luybenstraat 17, 5211 BR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-145159
Ned. Herv. Kerk: Drs. G. Speelman, 'Kerk en Wereld',
Postbus 19, 3970 AA Driebergen. Tel. 03438 - 12241
Gereformeerde kerken: Drs. C. van 't Leven, Dienstencentrum,
Postbus 203, 3830 AE Leusden, Tel. 033 - 960360/ 960329

REDACTIE:

M. van den Boom
P. Goedendorp
H. Hurkens
N. Landman
L. van Oers (contactpersoon RK)
G. van 't Leven (contactpersoon GKN)
G. Speelman (contactpersoon NHK)
K. Steenbrink (eindredactie)

Uitgever/ Redactie en administratie:
'Cura Migratorum'
Luybenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
Fax 073 - 145159

Tekeningen: F. Kalb

Abonnementen:

f 25,- / 450 Bfrs per jaar (5 nummers)
Losse nummers: f 6,50 / 120 Bfrs
Giro 4300211 t.n.v. Begrip/ Cura Migratorum
België: Kredietbank 453-0258581-69
t.n.v. Begrip, Kastertstraat 19, 3600 Genk.

Abonnementen kunnen elk gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar schriftelijk wordt opgezegd.

Advertentietarieven op aanvraag.

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

ISLAM IN HET VOORTGEZET ONDERWIJS

Dertig geleden was de eerste zorg van de grote groep moslim-migranten het stichten van gebedshuizen, moskeeën. De eerste verenigingen werden daartoe gesticht. Daarna volgden de islamitische lagere scholen, de moslim-omroep, verenigingen voor gehandicapten, bejaarden en andere groepen. Bij de organisatie van de moslems naar de segmenten van de Nederlandse maatschappij, vormt het middelbaar en hoger onderwijs nog een heel moeilijk punt. Eigen initiatieven moeten hier kennelijk worden ingebed in een algemener kader. Aan de universiteit van Leiden is een wetenschappelijke studie islamologie gestart. Dr. Arslan Karagül geeft op bescheiden schaal lessen islam aan de IPABO in Amsterdam. In dit nummer bieden wij drie artikelen aan, die geschreven zijn rond de groep die een opleiding voor leraar islam in het middelbaar onderwijs gaat opzetten bij de Hogeschool Holland in Diemen. Vanzelfsprekend gaat de eerste aandacht dan uit naar het einddoel: de islamitische leerling en de kennis van islam in het algemeen op een middelbare school.

Vorige keer hebben wij een speciaal nummer aangekondigd over Nederlandstalige literatuur van migranten. Wegens (gelukkige!) omstandigheden van de hoofdauteur krijgt U dat pas begin volgend jaar.

INHOUDSOPGAVE BEGRIP NO. 121, NOVEMBER 1994

Leerhuis: van een vis zonder wal (Fatimah Bourri en Karel Steenbrink)	2
Moslims in het voortgezet onderwijs (Ibrahim Spalburg)	5
Moslimjongeren en hun ervaringen over onderwijs (René Kil)	10
Moslims op school, wat maken we ervan (Marien van den Boom)	16
Islam-educatie in Turkije (Hasan Yar)	22
Islam op middelbare scholen in Indonesië (Karel Steenbrink)	26
Moslims in Europa	30
Boeken	37
Cursussen en ontmoetingen	41

VAN EEN VIS ZONDER WAL

De unieke vis genaamd Volkomen
is in een blijvende band met water
hoogstvolmaakt is zijn liefde
hij leeft in de oceaan zonder wal

Deze vis is hoog verheven
zijn soort is het Licht van de Barmhartige
zijn lichaam is menselijk
voortdurend aan het spelen in de eeuwige oceaan

Bismillahi, 'in Gods naam', heet hij
Roehoellahi, 'Gods Geest', heet hij
Wadjhoellahi, 'Gods Gelaat', heet hij
van buiten en van binnen is hij altijd met Hem

'Allah's Licht' is zijn vaders naam
'Allah's Schepping' de naam van zijn compagnons
Koning Salomo de drager van zijn kroonjuwelen
Hij is altijd druk bezig in zijn grote huis

De vier elementen vormen zijn moeder
Zijn doofheid en stomheid zijn bedrieglijk
Hij volgt Gods bedrijvigheid
Kent Allah, ondanks zijn zwijgen

In Allah te sterven, zo cijfert hij zich weg
'Ik ben Allah', dat is zijn gezegde
In de wereld blijven ziet hij als verlies
dat hij dood wil, is zijn continu gebed

De wereld op te geven, ziet hij als voordeel
Naar de wereld te streven is gevaar
'Dienaar van de Enige' is zijn echte naam
'Ik ben de Opperste Waarheid' is zijn constante uitspraak

Hij doet altijd dronken en verliefd
Zijn kennis is volkomen, superieur,
Hij is getrouw op zoek naar water
In de zee, genaamd de Schepper

Die vis is duidelijk uitgetreden
Ook al is hij in een blijvende band in het water
Ook al geeft hij een doordringende geur
Is hij in constante verbinding met de stromen van de Zee

Domme vissen in scholen
Zoeken water in een steen
Lui in het zoeken naar een meester
Weten zij de weg van de dood niet

De weg van de dood is zeer verheven
Dat is de wijsheid van de koningsvis
Wees niet zo dom er ver weg naar te zoeken
Je verbinding is blijvend in die pure wereldzee

De weg van de dood, volg die maar
Het water om je heen, kijk er naar
Verlaat je moeder en je vader
Zodat je de ware drank leert waarderen

Hamzah van Shahri-Naw, maar toch van laag geslacht
Is niet tevreden met de Berg Sināi
Zijn blijvende woonplaats is de Chinese Zee
Waar hij zich met de walvis vermaakt

Op het eerste gezicht lijkt dit een moeilijk of zelfs verward gedicht. Het is geschreven door Hamzah Fansuri, een mysticus, die leefde in Noord-Sumatra ongeveer tussen 1550 en 1610. Dat het gedicht moeilijk is, kan natuurlijk komen van de vertaling, die op sommige plaatsen onzeker is. Het komt ook wel vanwege de aard: dit gedicht was bestemd om gezongen, zelfs vaak gezongen te worden bij bijeenkomsten van aanhangers van een mystieke broederschap. Dan werd het ook uitgelegd en de rijke beelden kwamen in toespraken en ook in de geschreven werken steeds weer terug.

De vis en de oceaan: Hamzah Fansuri had het centrum van zijn activiteiten in het rijk van Atjeh, tussen zeevaarders en handelaren. In zijn mystieke gedichten speelt de zee dan ook een belangrijke rol. De vis is in het water, zoals de mens in voortdurende verbinding met God is,

ook al beseft hij het lang niet altijd. De mens is onrustig, zoals ook een vis altijd op weg lijkt, naar (ander) water, om toch na een lange levensreis bij zijn eind-doel, het restloos opgaan in de oceaan (God) uit te komen. Hamzah Fansuri is ook wel verdacht van pantheïsme. 30 jaar na zijn dood werden zijn werken verbrand op het grote plein voor de moskee van Atjeh. Toch hebben veel Indonesische moslims hem tot op de dag van heden niet als een ketter, maar juist als een belangrijke mystieke meester willen eren.

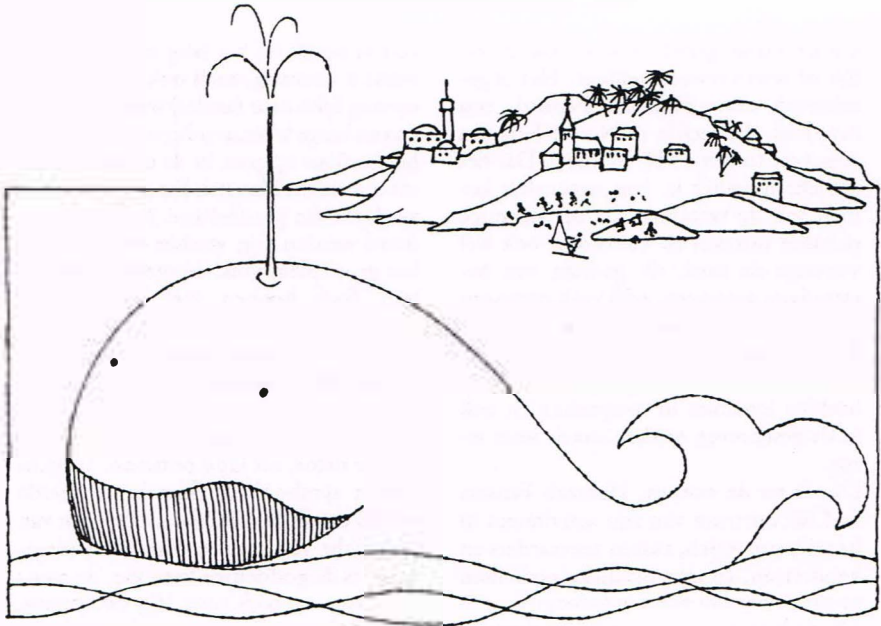
De 'vis' staat hier voor de 'ziel', het eigene van de mens, uit God ontstaan. Volgens andere symbooltaal (hier in de vierde strofe) een lichtstraal die uit de bron van het Licht voortkomt. Van God uitgaan, is de goddelijke kern van de mens ook weer op zoek naar zijn oorsprong. Einddoel van die mens is dan ook die individualiteit 'weg te cijferen' en in God

op te gaan. De dood is hier dus geen of niet alleen een negatieve gebeurtenis, maar een ontwikkelingsgang naar die oorsprong. In dit gedicht wordt deze 'neerdaling en opgang' die ook in de mystiek van Eckhart, Hadewych en zovele anderen een rol speelt, verwoord in beelden, die aan het dagelijks leven zijn ontleend en het typisch islamitische is misschien alleen in een aantal Arabische termen te vinden. In andere geschriften maakt Hamzah Fansuri juist wel weer veel gebruik van de koran en laat hij zien, dat deze mystiek niet iets is, wat vreemd is aan de islam, maar juist in de koran te vinden is.

Shahri-Naw, is Perzisch voor 'Nieuwe Stad' en is de naam die gegeven is aan een deel van Ayodhya in Thailand, een stad die vroeger juist ten Noorden van het huidige Bangkok was gelegen. In de laatste strofen van zijn gedichten geeft Ham-

zah Fansuri steeds korte biografische flitsen. Daaruit blijkt dat hij voor zijn studie en spirituele ervaringen veel heeft gereisd. Hij zal gestudeerd hebben in de grote Perzische wijk bij de geleerde mystici-handelaren van Shahri-Naw in Thailand. Hij heeft in Bagdad onderwijs gehad, maar zelfs de godservaringen die te Mekka in de Kaaba, of op de berg Sinaï in navolging van Mozes te beleven zijn, kunnen de algemene ervaringen niet overschaduwen. Fatimah Bourri en Karel Steenbrink

Literatuur: L. Brakel en G.W.F. Drewes, *The poems of Hamzah Fansuri*, Leiden, KITLV, 1986:136-141 en Syed Muhammad Naguib Al-Attas, *The Mysticism of Hamzah Fansuri*, University of Malaya Press, 1970:501-502; Karel Steenbrink, *Islamitische Mystiek uit Indonesië*, 's-Hertogenbosch, Begrip/Cura Migratorum 1994.

MOSLIMS IN HET VOORTGEZET ONDERWIJS

Ibrahim Spalburg

De problematiek van allochtone en moslim-leerlingen waarmee scholen worden geconfronteerd is complex. De leerlingen leven in twee werelden; er is sprake van een kloof tussen de school en thuis. Om meer concrete gegevens te verzamelen omtrent de positie van moslimleerlingen in het Voortgezet Onderwijs heeft de Hogeschool Holland in de periode van eind maart tot en met eind mei 1994 een onderzoek verricht. Het ministerie van O & W en de rijksinspecteur OET/OVB en Intercultureel Onderwijs, de heer dr. S. Özgüzel, hebben de nodige informatie verstrekt over VO-scholen met hoge concentraties allochtone leerlingen.

Het onderhavige onderzoek is bescheiden van opzet. Met ongeveer 20 scholen zijn gesprekken gevoerd. Het onderzoek is uitgevoerd door de heer Ibrahim Spalburg, voorzitter van de Stichting Centrum voor Islam Studies i.o. en coördinator van Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR) te Rotterdam.

In 1993 wordt het aantal moslimkinderen, dat de basisschool bezoekt geschat op 84.000. Volgens opgave bezochten 4.360 leerlingen een islamitische basisschool. Van de ruim 80.000 moslimleerlingen die een openbare of bijzondere school bezoeken, kunnen de volgende percentages worden gegeven: Openbaar 53%, Protestantschrijstelijk 15%, Roomskatholiek 27%, Algemeen bijzonder 3%. Veel moeilijker is het om statistische indicaties te krijgen over het aantal moslims in het voortgezet onderwijs. In elk geval is het duidelijk dat het om een snel groeiende groep gaat. Binnen de Randstad zijn tal van scholen voor voortgezet onderwijs waar moslims 20% -80% van de schoolpopulatie uitmaken.

De scholen verwachten in de nabije toekomst een toename van het aantal allochtone en/of moslim-leerlingen - in absolute en in relatieve zin. De relatie tussen de school en thuis/de ouders verloopt over het algemeen stroef. Vrij algemeen is binnen de schoolteams sprake van onbekendheid met de culturele en religieuze achtergronden van allochtone

en/of moslim-leerlingen.

Vanuit de optiek van de schoolleiding zijn er vele problemen en aandachtspunten genoemd ten aanzien van deze groep leerlingen. Het meest genoemd zijn achterstanden en de afstand tussen thuis en school: de leerlingen leven in twee werelden.

Mogelijkheden tot positieve identificatie zijn voor moslimleerlingen binnen de school niet tot zeer beperkt aanwezig. Moslim-leerkrachten of -medewerkers binnen de school zijn een zeldzaamheid en 'Islam' komt niet/nauwelijks of gekleurd aan de orde.

Werkwijze

Aan de hand van de gegevens van het ministerie van O&W is er een selectie gemaakt van V.O. scholen met een hoge concentratie leerlingen van Turkse en Marokkaanse afkomst. In totaal zijn er met 18 scholen contacten gelegd. De genoemde scholen zijn gevestigd in steden en zo mogelijk stadsdelen met een hoge concentratie Turkse en Marokkaanse inwoners.

De gesprekken zijn op 13 scholen gevoerd met de schoolleiding (rector of conector). Op 2 scholen werd het gesprek gevoerd met een OET leraar Arabisch. Een lijst met gespreksonderwerpen en een aantal specifieke vragen dienden als uitgangspunt bij de gesprekken. De verkregen informatie is hierdoor redelijk uniform en met elkaar vergelijkbaar.

Zoals vermeld zijn er in totaal contacten gelegd met 18 V.O. scholen, t.w. 14 Openbare scholen, 2 Rooms-Katholieke scholen, 1 Rooms-Katholieke/Protestants Christelijke school, 1 Protestants Christelijke school. Verder kan een verdeling worden gemaakt naar de type scholen die in het onderzoek zijn betrokken: scholengemeenschappen voor MAVO/HAVO/Atheneum, scholengemeenschappen voor VBO en MAVO, scholengemeenschappen voor HAVO en MBO en scholengemeenschappen vanaf IVBO tot en met VWO.

Omvang en prognoses allochtone en moslimleerlingen

De meeste scholen waren bereid opgave te doen van het totaal aantal leerlingen en het aantal allochtone en/of moslimleerlingen. De concentratie van leerlingen met een Islamitische achtergrond op de in het onderzoek betrokken scholen varieerde van 20% tot 80%.

De meeste scholen waren niet in staat een exacte opgave te geven van het aantal moslimleerlingen. Veelal stelt men het aantal moslimleerlingen op een school gelijk aan het totale aantal Turkse en Marokkaanse leerlingen. Het feit dat er ook moslimleerlingen van Surinaamse afkomst VO-scholen bezoeken werd slechts bij een school genoemd. Moslimleerlingen en/of hun ouders, die afkomstig zijn uit andere landen werden in het geheel niet genoemd omdat zij in verhouding tot Turkse, Marokkaanse en Surinaamse leerlingen in veel kleinere aan-

tallen zijn vertegenwoordigd op de scholen.

De meeste scholen verwachten een toename van het aantal allochtone en/of moslimleerlingen.

Subgroepvorming onder allochtone leerlingen

Subgroepvorming onder allochtone leerlingen is binnen de scholen een veel voorkomend verschijnsel. Over subgroepvorming wordt verschillend geoordeeld. Een aantal scholen probeert dit verschijnsel tegen te gaan door het spreken van Nederlands binnen de muren van de school verplicht te stellen. Sommige scholen vinden het beslist ongewenst dat moslimscholieren tijdens de pauze in groepen het gebed verrichten op de gang. Andere scholen tillen niet zwaar aan subgroepvorming. In de praktijk is er naar hun mening weinig tegen te doen.

Onder bepaalde groepen scholieren komt subgroepvorming in verhouding meer voor dan onder andere groepen. Een OET leraar doelde hierbij met name op subgroepvorming onder Marokkaanse meisjes in de leeftijdsgroep van 14 tot 18 jaar. De opvoeding, die zij van huis uit meekrijgen, onderscheidt zich van de opvoeding van hun Nederlandse leeftijdsgenoten. Hun gedrag is daardoor zodanig beïnvloed dat zij weinig aansluiting vinden bij anderen dan de eigen groep.

Problemen en aandachtspunten

Vanuit de optiek van de schoolleiding zijn er vele problemen en aandachtspunten genoemd ten aanzien van allochtone en/of moslimleerlingen. Het meest genoemd zijn achterstanden en de afstand tussen thuis en school: de leerlingen leven in twee werelden; mogelijkheden tot positieve identificatie zijn binnen de school niet tot zeer beperkt aanwezig.

Alle scholen besteden veel tijd en energie aan het terugdringen van achterstanden op het terrein van de Nederlandse taal en cultuur. Voorzieningen OET zijn op vrijwel alle scholen die in dit onderzoek zijn betrokken aanwezig. Een veel genoemd probleem is dat de leerkrachten OET binnen het team een marginale positie innemen; door hun geringe aanwezigheid op de school krijgen zij geen gelegenheid te participeren in het schoolgebeuren.

Onbekendheid met de culturele en religieuze achtergronden van de leerlingen wordt als een handicap ervaren binnen de schoolteams. Contacten met ouders/verzorgers van allochtone en of moslimleerlingen verlopen stroef. Inspanningen om dit te verbeteren werpen te weinig vruchten af.

De middelen die de scholen ter beschikking staan zijn te beperkt om meer aandacht te besteden aan vormingen opvoeding van allochtone leerlingen. Scholen moeten kiezen en prioriteiten stellen ten aanzien van de opvang van de grote toestroom van allochtone leerlingen in het VO. Men kiest meestal alleen voor oplossingen in de curatieve sfeer. Door de meerderheid wordt onderkend dat er meer moet gebeuren in de preventieve sfeer.

Bijzondere voorzieningen voor allochtone en/of moslimleerlingen

De voorzieningen voor allochtone leerlingen zijn veelal gericht op verbetering van de Nederlandse taal en huiswerkbegeleiding. De scholen gebruiken de vrije ruimte om speciale programma's te ontwikkelen zodat allochtone (en andere) leerlingen in de gelegenheid worden gesteld hun taalachterstand in te lopen.

Op een enkele uitzondering na hebben alle scholen waarmee gesprekken zijn gevoerd voorzieningen OET. Leerkrachten OET vervullen op een aantal scholen

een brugfunctie tussen de school en allochtone ouders/leerlingen.

Een aantal scholen is bezig projecten intercultureel onderwijs te ontwikkelen. Incidenteel wordt er aandacht besteed aan de Islam en worden leerlingen in de gelegenheid gesteld vrijaf te nemen op Islamitische feestdagen. Op een school in Amsterdam krijgen alle leerlingen een vrije dag.

OET leerkrachten worden bij een aantal scholen betrokken bij de organisatie van feestelijke bijeenkomsten op school ter gelegenheid van het einde van de Ramadan en het Offerfeest. De OET leraar Arabisch van de in dit onderzoek betrokken scholen deelde mee dat hij relatief veel aandacht besteed aan de Islam tijdens de OET lessen. De Marokkaanse leerlingen geven zelf aan behoefte te hebben aan Islam-educatie.

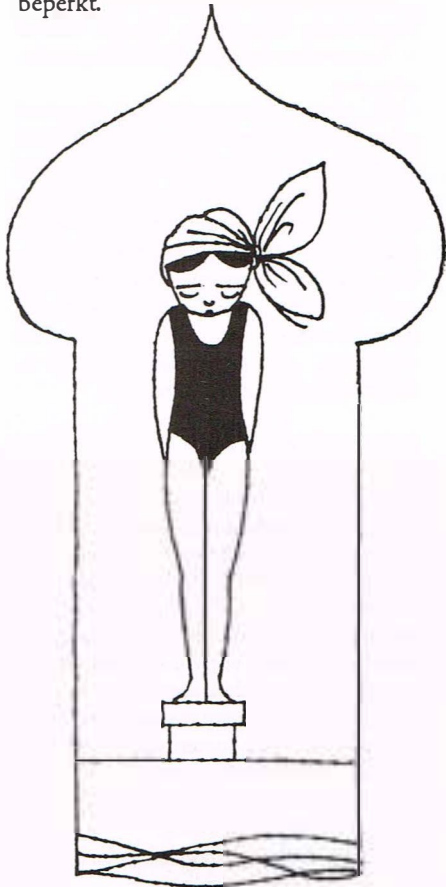
Relatie school/ouders

De relatie tussen de school en de ouders van allochtone leerlingen is niet optimaal. De scholen proberen door middel van speciale maatregelen de ouders bij de school te betrekken en het contact met hen te bevorderen. De verplichting aanwezig te zijn bij inschrijving en rapportuitreiking zijn veelvuldig genoemde voorbeelden van deze speciale maatregelen. Taal en communicatieproblemen tracht men op te lossen door voorlichtingsbijeenkomsten in de eigen taal te organiseren en bij huisbezoek de OET leerkracht in te schakelen.

Ondanks deze maatregelen is het resultaat niet bevredigend.

Op één school is sinds kort een Turkse lerares Duits werkzaam. Zij fungeert regelmatig als aanspreekpunt voor haar collega's wanneer er zich problemen voordoen met Turkse leerlingen en ouders. Dit werkt heel goed en werd als voorbeeld genoemd om het verschil tot

uitdrukking te brengen tussen OET leerkrachten en reguliere allochtone leerkrachten. Laatstgenoemden vormen een onderdeel van het schoolteam terwijl OET leerkrachten over het algemeen slechts een dag per week aanwezig zijn op school. Hun inbreng is hierdoor beperkt.

Verschillende scholen ontwikkelen initiatieven om school en thuis dichter bij elkaar te brengen. Zo wordt op verschillende scholen op uiteenlopende wijze aandacht besteed aan islamitische feestdagen. Een school in Amsterdam heeft een goed functionerende ouderraad bestaande uit 2 Turkse, 2 Marokkaanse, 2

Surinaamse en 2 Nederlandse ouders. De wensen van deze ouderraad betreffen o.m.: meer aandacht voor Islamitische opvoeding binnen de school, verzoek om een gebedsruimte op school, meer aandacht voor informatie over de Islam, Christendom en Jodendom. Deze Amsterdamse school houdt rekening met de wens van Islamitische ouders door aparte zwemblessen te organiseren voor Islamitische meisjes.

OET leraren uit het onderzoek proberen tijdens hun lessen zoveel mogelijk tegemoet te komen aan de vraag naar Islam-educatie van de leerlingen. Uit hun contacten met Marokkaanse ouders blijkt dat zij Islam-educatie en m.n. de opvoedkundige elementen hiervan missen in het Nederlands onderwijs.

Extra faciliteiten die de overheid ter beschikking stelt voor allochtone leerlingen, worden gebruikt voor de gehele school. Het resultaat hiervan is dat er per saldo minder beschikbaar is voor allochtone leerlingen. Een Rotterdamse school heeft een Turkse assistent conciërge in dienst. Zijn aanwezigheid binnen de school wordt zeer gewaardeerd door de Turkse ouders.

Informatie over de Islam binnen de school

Vrijwel alle scholen die bereid waren tot een gesprek, zien positieve kanten aan het invoeren van Islam-educatie binnen de school. Volgens enkele OET-leerkrachten zouden vele ouders de wens koesteren dat er ook op school informatie over de Islam aan hun kinderen wordt gegeven. Gezien de interesse in Islam die door leerlingen binnen lessen-OET wordt verwoord, lijkt de veronderstelling gewettigd dat Islam-educatie voor (moslim-)leerlingen in een behoefte zal voorzien.

De meeste scholen vullen 'Islam-educatie

tie' breed in: onderwijs/scholing in de Islam als godsdienst en cultuur; culturele en morele vorming in brede zin (de 'objectieve' dimensie van wereldreligie-onderwijs als wereldoriëntatie). Een te ontwikkelen onderwijs-aanbod dient bestemd te zijn voor en gericht op alle leerlingen. Islam-educatie hoeft zich niet te beperken tot lessen. Ook bv. het vormgeven van islamitische feesten binnen de school kan hieronder worden begrepen. Bij 'scholing' wordt in vrijwel alle gevallen ook gedacht aan het docenten-team.

Een beperkt aantal scholen noemt de mogelijkheid van islamitisch godsdienstonderwijs in specifieke zin (de catechetische dimensie van godsdienstonderwijs als identiteitsgebonden levensbeschouwelijke vorming). Deze scholen zijn bereid dit aan te bieden, met name wanneer ouders daarop zouden aandringen.

Op basis van de gevoerde gesprekken kunnen wij wat betreft de interesse in Islam-educatie en mogelijke invoering daarvan geen significante verschillen signaleren tussen RK, PC, RK/PC en Openbare scholen. De scholen hebben behoefte aan een leerkracht Islam die inzetbaar is voor meer dan alleen lesgevende taken. De taak van de docent-Islam en zijn of haar inbreng zou meer omvattend moeten zijn dan uitsluitend

lessen verzorgen; gedacht wordt aan een sleutelfiguur - naar collega-docenten en tussen school en thuis.

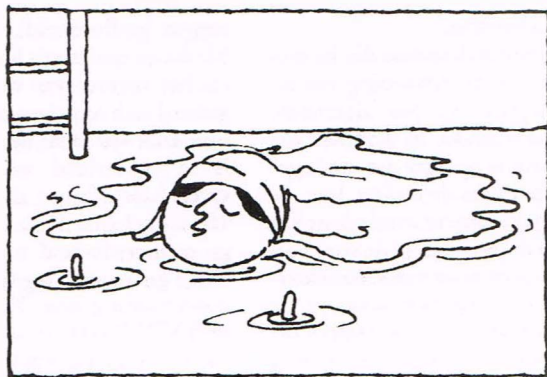
De reacties van de onderzochte scholen stemmen hoopvol voorzover men overtuigd is van de noodzaak informatie over de Islam in het leerplan van de school op te nemen.: Islam-educatie, breed ingevuld, wordt vrij algemeen positief beoordeeld. Van Islam-educatie verwacht men dat deze

* van betekenis kan zijn voor de hele school, leerlingen en docenten/schoolleiding;

* moslim-leerlingen een positieve identificatie-mogelijkheid zal bieden;

* een belangrijke bijdrage kan leveren in het verkleinen van de afstand tussen school en thuis.

De verwachte toename van moslimleerlingen in het VO rechtvaardigt invoer Islam-educatie. De scholen hebben tot en met heden weinig tot geen aandacht besteed aan sociaal/emotionele begeleiding van leerlingen. Islam-educatie biedt daartoe mogelijkheden. Met de huidige ter beschikking staande middelen en faciliteiten zijn de scholen evenwel niet in staat Islam-educatie te realiseren. De overheid zou hierin moeten voorzien.

MOSLIMJONGEREN EN ERVARINGEN OVER ONDERWIJS

VERSLAG VAN EEN ONDERZOEK

René Kil

De heer R. Kil, directeur van de W.G. van der Hulst basisschool in Utrecht volgde 10 moslimjongeren tussen de 15 en 20 jaar, die de protestants-christelijke basisschool, waarop hij werkt, hebben bezocht. Hij ondervroeg hen individueel naar hun ontwikkeling, zelfbeleving en welbevinden als opgroeiende jongere in Nederland, om precies te zijn in Utrecht, in de redelijk gerenoveerde volkswijk Rivierenwijk. Hieronder vindt U een samenvatting van zijn onderzoek. Het volledige onderzoek bevindt zich in de Mediatheek van de Hogeschool Holland te Diemen.

Inleiding, doel en werkwijze

Tijdens een bijeenkomst van een contactgroep christenen-moslims in de Utrechtse wijk Hoograven, een wijk met verhoogde spanningen rond allochtone jongeren, noteerde ik uit de mond van een Marokkaanse deelnemer de volgende indeling van de drie opvoedingsfasen van het kind in de islam, t.w.: 1 t/m 7 jaar: de fase waarin het kind wordt 'opgevangen', de fase van het leren kennen; 7 t/m 14 jaar: de fase waarin het kind vertrouwd wordt gemaakt met de islamitische regels; 14 t/m 21 jaar: de fase waarin de opvoeder als vriend de jongere begeleidt. De zoon bijvoorbeeld gaat mee naar de moskee, het besnijdenisritueel en de begrafenis. Deze fase is een soort 'vriendschapsfase'.

Het is deze vriendschapsfase die in toenemende mate in de opvoeding van allochtone jongeren in het algemeen, waarneembaar mislukt. In deze fase die volgens genoemde spreker een sterk gezag veronderstelt van de ouders, lees: de vader, en die gekenmerkt wordt door het ingroeven van de jongeren in de voor veel ouders nog min of meer vanzelfsprekende culturele en religieuze tradities, is goed waarneembaar, dat de ouders dit gezag kwijt raken. Er dreigt een breuk te

ontstaan tussen ouders en jongeren in de overdracht van de traditionele cultuur en religie. De op de genoemde bijeenkomst aanwezige christenen konden zich bij deze analyse wel het een en ander voorstellen.

Als we praten over allochtone jongeren tussen de 14 en 21 jaar, dan hebben we het over jongeren die deel uitmaken van de zogenaamde 'tweede generatie', kinderen van de eerste generatie buitenlandse gastarbeiders uit de zestiger en zeventiger jaren. Deze jongeren maken, maakten dus van kinds af aan de Nederlandse cultuur mee, een cultuur gekenmerkt door openheid, pluriformiteit, prestaties, tolerantie, secularisatie om niet te zeggen 'godloosheid'.

Media en onderwijs hebben bijgedragen tot het vormen van een jeugd die heeft geleerd zich een eigen mening te vormen over alles wat maar bespreekbaar is en er is in Nederland weinig meer onbespreekbaar. Gingen allochtone kinderen 10 jaar geleden na de basisschool nog in grote meerderheid naar het LBO (nu VBO genoemd), tegenwoordig baart de doorstroming naar MAVO, HAVO en zelfs VWO geen opzien meer.

Tal van factoren vergroten de afstand tot

de traditionele opvattingen en verbanden van de nog in het land van herkomst opgegroeide ouders: betere scholing dan die van hun ouders, grotere mondigheid (door sommigen wel genoemd 'gebektheid'), kennismaking met voor de ouders onbekende subculturen in sportclubs, buurthuisclubs, discotheken, speelhallen, coffeshops enz. .

Er is een gezagsvacuüm ontstaan, want door wie laten de jongeren zich nog "gezeggen"? Ze zijn nog geen 'echte' Nederlanders, d.w.z. op allerlei manieren ervaren zij via het gezin, via familiebanden (o.a. vakanties in Marokko of Turkije) nog een stuk 'anders' zijn. Ze zijn ook niet meer de vanzelfsprekende culturele en religieuze erfgenamen van hun ouders. Wie is dus hun 'zagsman'?

Het is typisch Nederlands om te veronderstellen dat de opgroeiende mens via 'zelfverantwoordelijke zelfbepaling' (Langeveld) zijn paden uitzet en zijn keuzes maakt. Maar zijn de keuzes voor iedere jongere, dus zeker voor de allochtone jongere op dit moment niet te groot? Waaruit moet je al niet kiezen, wat moet je al niet meegemaakt hebben tegenwoordig?

In een klimaat van tanend geestelijk en cultureel gezag van de ouders groeien bij veel allochtone jongeren gevoelens van onzekerheid en onverschilligheid.

Deze onzekerheid en onverschilligheid zijn een goede voedingsbodem voor het ontstaan van vandalisme en criminaliteit. Het is onmiskenbaar dat crimineel gedrag onder allochtone jongens de laatste jaren met name in de grote steden buitenproportioneel is gestegen. De cirkel gaat zich sluiten als gegevens over stijgende criminaliteit gaan werken als vooroordeel in de media en de publieke opinie. Afnemende tolerantie t.o.v. cultuur en religie van allochtonen, minder kansen op de arbeidsmarkt, meer vreemding enz. veroorzaken een neer-

waartse spiraal in het moeizame proces van acculturatie en wederzijdse acceptatie.

In hoeverre klopt het voor de vuist weg geschreven beeld van een gezagsvacuüm voor deze leeftijdsgroep allochtone jongeren? In hoeverre is er sprake van veel grotere identiteitsproblematiek dan gebruikelijk bij opgroeiende autochtone jongeren? Dit zijn de twee belangrijkste vragen die ik mij stelde en waarop ik in het onderzoek een antwoord heb geprobeerd te vinden.

Een andere vraag is: In hoeverre heeft het (protestants) christelijk (basis)onderwijs een rol gespeeld in hun ontwikkeling en in hun huidige geestelijke situatie? Daartoe interviewde ik een tiental jongeren, t.w.:

* Turkse jongen, 19 jaar, 1e klas MBO (prot. chr.), geboren in Turkije, sinds 1977 in Nederland

* Marokkaanse jongen, 15 jaar, 3e klas VBO, (prot. chr. en r. kath), geboren in Marokko, sinds 1978 in Nederland

* Marokkaanse jongen, 17 jaar, 5e klas HAVO (openbaar), geboren in Marokko, sinds 1979 in Nederland

* Marokkaanse jongen, 17 jaar, 4e klas VBO (prot. chr. en r. kath), geboren in Utrecht

* Marokkaanse jongen, 15 jaar, 3e klas HAVO (r. kath.), geboren in Utrecht

* Turks meisje, 17 jaar, werkt als serveerster, gaat twee dagen per week naar school (neutraal), geboren in Utrecht

* Turks meisje, 19 jaar, EKABO-opleiding voor administratief medewerkster (neutraal), geboren in Turkije, sinds 1980 in Nederland

* Marokkaans meisje, 19 jaar, 4e klas HAVO (prot. chr.), geboren in Marokko, sinds 1985 in Nederland

* Marokkaans meisje, 16 jaar, 3e klas MAVO (r. kath.), geboren in Marokko, sinds 1981 in Nederland

* Marokkaans meisje, 16 jaar, 3e klas

VBO (prot. chr. en r. kath.), geboren in Marokko, sinds 1983 in Nederland Gemiddelde leeftijd berekend over jaren en maanden: 17 jaar en 2 maanden.

Samenvatting van de onderzoeksresultaten

Uit de interviews blijkt dat deze jongeren hoge waarde toekennen aan wereldse zaken als: een goede gezondheid, een veilig woon- en werkklimaat, hun studie, hun nadenken over de wereld en zichzelf. Ze willen daarbij in hoge mate omringd zijn door anderen, willen iemand liefhebben, maar een echte seksuele relatie moet nog komen. Waarden als 'andere mensen gelukkig maken' scoren hoog. Ze zien hun eigen geluk in relatie tot het geluk van anderen en het welzijn van de wereld.

Meer transcendente waarden (bijv. 'met God in de wereld samenwerken voor alle mensen') scoren minder hoog. Dit weerspiegelt een zekere terughoudendheid van de jongeren om al te concreet het transcendent in te vullen.

De meeste jongeren zijn wel betrokken op een boven-empirische werkelijkheid, maar het wezen van die werkelijkheid en de relatie ermee zijn moeilijk te duiden. Hoewel de helft zegt dat er een godheid is die we kennen door de bijbel of de koran, lijkt die boven-empirische werkelijkheid toch in eerste instantie het best te omschrijven als een 'iets' en 'een almachtig wezen'.

Hoe dan ook, die God speelt in het leven van de jongeren een rol op de achtergrond. God heeft bijvoorbeeld met de zin van het leven, via directe bemoeienis, voor de meesten niks te maken. God zorgt ook niet voor het lijden en wordt als 'Partner' om mee samen te werken aan de verbetering van de wereld slechts door enkelen gekozen.

Dat wil niet zeggen dat God zich niet voor ons interesseert. God is, hoewel op de achtergrond, een kracht (een 'almach-

tig wezen') die het leven aan de mens heeft gegeven, die het lijden van de gelovige kan verzachten, die garant staat voor het leven na dit leven en daardoor inherent garant staat voor de waarde van het leven en die het voor de helft van de jongeren waard is om 'te danken'.

De jongeren zien de mens (en dus ook zichzelf) als een verantwoordelijk wezen. Het leven heeft niet alleen zin omdat er een leven na de dood is, je moet er zelf een doel voor uitzoeken. Het lijden in de wereld, hoewel maar door enkelen zo verwoerd, is zeker ook de mens aan te rekenen. Ook de hoge waarde die ze toekennen aan studie en (iets mindere mate) aan het doen van de plicht in je leven, wijzen op dit gevoel van verantwoordelijkheid.

Tijdens de interviews vertelden de jongeren ook veel over hun eigen identiteitsbeleving:

Alle jongeren gaan zowel met Nederlandse als allochtone jongeren om. De helft van hen in gelijke verhouding. Een positief verschijnsel t.a.v. integratie.

Een meerderheid van de jongeren voelt zich enerzijds Marokkaan cq. Turk, anderzijds Nederlander. Problematisch is die dubbele identiteit niet.

Een meerderheid van de jongeren is niet behapt met etnische voor- of afkeur. Een etnische hiërarchie -een zekere voorkeur voor bepaalde bevolkingsgroepen- leeft vrijwel niet.

Ondervonden discriminatie leidt niet tot diepgaande persoonlijke problemen.

Vrijwel alle jongeren vinden dat het goed gaat met hun studie. De moeilijkheden die zich voordoen zijn niet uitzonderlijk (met uitzondering van de Nederlandse taal) en zijn niet terug te voeren op een negatief zelfbeeld.

Een meerderheid is optimistisch t.a.v. de persoonlijke kansen in de maatschappij en de eigen invloed daarop.

Een meerderheid van de jongeren heeft

een identificatiefiguur, deze is niet altijd een allochtoon, wel vaak een succesvol persoon in beroep of studie.

Deze verschijnselen duiden in hun samenhang op een openheid van deze jongeren naar de multi-etnische samenleving en naar een niet-problematisch ingroeien in deze samenleving. Uit de wijze waarop de jongeren de Nederlandse samenleving beziën en beleven (enerzijds positief, anderzijds minder positief) blijkt dat ze in hun visie behoorlijk relativerend en kritisch denken en een redelijk optimistische kijk op de dingen hebben. De stellingen van Verkuyten e.a. dat schoolgaande jongeren uit de etnische minderheden geen negatieve houdingen aanzien van zichzelf hebben, kan worden onderschreven.

Tijdens de interviews kreeg ik geen aanwijzingen terzake verschijnselen die duiden op het opgroeien in een gezagsvacuüm of een grote identiteitscrisis. Maar impliceert dit dat deze verschijnselen er niet zijn?

In het algemeen komende ouders naar voren als: godsdienstig, regels stellend, sterk gedragsregulerend, tradities en gewoontes aanhangend en geneigd deze te handhaven, beïnvloed door gevoelens rond eer en status. De jongeren zijn het maar voor een deel eens met de opvoedingsdoelen en opvoedingsstijl van hun ouders. Ze tonen wel enig begrip voor de positie van hun ouders t.a.v. de opvoeding, maar streven toch naar structurele veranderingen.

Uit de gesprekken komen duidelijk drie potentiële conflictgebieden in de opvoeding ter sprake:

Rolverdeling jongen-meisje. Voor de meisjes is er duidelijk sprake van een frustrerende roloverdeling tussen jongens en meisjes. Het verschil in vrijheid van handelen en het afleggen van verantwoording daarvoor is het kernprobleem. Gelijke behandeling, dus meer vrijheid is

een duidelijke wens.

Strakke regels. Voor de meeste jongeren zijn de strakke regels bij tijd en wijle een bezwaar. Regels op het gebied van geloof(spraktijk), gewoontes, status, contacten naar buiten en vrije tijdsbesteding. De handhaving van deze regels leidt in sommige opzichten tot een vertraagd zelfstandig worden.

Communicatie. Jongeren trachten met wisselend succes hun problemen te bespreken. Het veranderen van de mening van de ouders lukt de een wel, de ander niet. Er wordt volgens de jongeren toch te weinig gepraat (en naar elkaar geluisterd). Praten over seksualiteit is vaak nog taboe. De communicatie is soms duidelijk impliciet. Ouders kunnen via impliciete communicatie open communicatie blokkeren.

Uit de wijze waarop de jongeren de opvoedingsproblemen van hun ouders bespreken (altijd met respect), kan men concluderen dat er een langzaam tanend gezag is voor wat betreft delen van de inhoud van de opvoeding alsook aspecten van de stijl ervan. Het gezag van de ouders als zodanig komt wel onder druk te staan, maar diep ingrijpende conflicten zijn (vooralsnog) uitgebleven. Er zijn ontegenzeggelijk frustraties, wensen en verwachtingen die voorlopig nog in de (verre) toekomst worden geprojecteerd. De jongeren voelen zich onzeker over welke keuzes uit welk cultureel erfgoed er gemaakt moeten worden enz. Hieruit kan m.i. echter niet geconcludeerd worden dat er sprake is van een veel grotere identiteitproblematiek onder deze jongeren dan gebruikelijk onder jongeren van deze leeftijd.

De christelijke basisschool heeft wat betreft het godsdienstig karakter een positieve indruk achtergelaten bij de jongeren. Herinneringen aan bijbelverhalen, zingen, bidden, toneelspelen zijn in rui-

me mate aanwezig. Met warmte spreekt men over de kerstvieringen. De paasvieringen hebben daarentegen weinig indruk gemaakt.

Tijdens de basisschoolperiode werden de jongeren zich er van bewust, meestal door correctie thuis, dat moslims Jezus anders (behoren te) zien dan christenen. Voor geen van de jongeren leverde deze veranderende visie problemen op.

Geen van de jongeren zegt tegenwerking ondervonden te hebben van de basisschool bij het moslim-worden. Men is juist van gematigd tot zeer positief over de invloed van het godsdienstig karakter van het onderwijs t.a.v. de eigen ontwikkeling tot moslim. Het geboden protestants-christelijk basisonderwijs heeft bij deze jongeren een positieve invloed gehad op hun godsdienstige ontwikkeling. Cognitief en emotioneel zijn er m.b.t. het geboden godsdienstonderwijs en het christelijk karakter van de school positieve sporen achtergebleven. Voor wat betreft de persoonlijke ontwikkeling tot moslim, heeft de school, die zegt een ontmoetingschool te willen zijn, zeker niet tegengewerkt, juist eerder meegewerkt. Hoewel het christelijk geloof inhoudelijk voor de jongeren een bescheiden rol speelt, zijn er meer belangrijke winstpunten. De jongeren zijn redelijk op de hoogte van de verschillen tussen islam en christendom, maar benadrukken de overeenkomsten. Er wordt met respect over de christelijke religie gesproken. De hun bekende 'christelijke Jezus' kan bij een dialoog van deze generatie tussen moslims en christenen een belangrijke brugfunctie vervullen.

Het Onderwijs Eigen Taal en Cultuur wordt enkele keren in positieve zin genoemd, maar speelt, verrassend genoeg, een bescheiden rol voor wat betreft het versterken van de moslim-identiteit.

De jongeren reageren op deze lessen van negatief, via neutraal, tot positief. De invloed van het christelijk (meerdereels prot.chr. en r.kath.) voortgezet onderwijs m.b.t. de godsdienstige ontwikkeling is moeilijk meetbaar gezien het uiterst diverse karakter van het godsdienstonderwijs aldaar. Het vermoeden bestaat dat de aandacht in het voortgezet onderwijs voor maatschappelijke vragen de algemene persoonlijke identiteitsontwikkeling wel ondersteunt.

In de interviews geven de jongeren te kennen dat moslim-worden niet als een keuze wordt ervaren. Men is het vanaf zijn geboorte en men groeit via de opvoeding langzaam in het geloof en de geloofspraktijk. Moslim-zijn betekent voor de jongeren in eerste instantie je houden aan de gebeden, de vasten en in iets mindere mate het bezoek aan de moskee. De meesten verwaarlozen de geloofspraktijk (of delen daarvan) en bezien zichzelf behoorlijk kritisch. Desondanks noemt een meerderheid zich moslim. Enkele jongeren trekken hun conclusies en noemen zich geen moslim meer. De conclusie van Margo Rooyackers dat religie voor Turkse jongeren eerder een culturele dan een individuele keuze is, kan m.i. op grond van bovenstaande worden onderschreven.

Uit mijn onderzoek bleek duidelijk dat de christelijke basisschool niet expliciet bijdraagt aan een islamitische bewustwording. Beter is het m.i. te stellen dat de christelijke basisschool in zekere mate positief kan bijdragen aan de religieuze ontwikkeling van het kind in de richting van een eigen islamitische bewustwording. Het primaat van het christelijk geloof in de christelijke ontmoetingschool gekoppeld aan respect voor andere godsdiensten, schaadt het moslim-kind niet.

Inhoudelijk speelt het christelijk geloof voor de jongeren een bescheiden rol. Weliswaar zijn God en Allah dezelfde God, maar Jezus heeft niet geleden aan het kruis, is geen verlosser en is niet opgestaan uit de dood. Jezus is wel een belangrijk profeet. Ondanks de uitgeklede rol van Jezus zijn de jongeren redelijk op de hoogte van 'de christelijke Jezus' en kan hij m.i. bij een dialoog tussen christenen en moslims een belangrijke 'brugfunctie' vervullen. Samenwerking tussen christenen en moslims zien de jongeren als een positieve mogelijkheid. Punten van overeenstemming zijn voor hen niet moeilijk te vinden. Samengaan van beide religies wordt m.i. op reële gronden (geloof en geloofspraktijk) afgewezen. Er wordt door de jongeren met respect over het christelijk geloof gesproken.

Het oprichten van een islamitische zuil is voor de meeste jongeren geen levend item. Men is kennelijk tevreden met de bestaande situatie, men wil niet apart, ziet vervelende neveneffecten of vindt de tijd nog niet rijp. Moslim zijn kan voor de ene jongere een tegenstelling vormen met Nederlander zijn, met name wegens cultuurverschillen. De ander ziet geen tegenstelling, isoleert de islam tot zijn godsdienst en is maatschappelijk gezien een Nederlander.

Wat de toekomst betreft, de meeste jongeren willen hun kinderen wel tot moslim opvoeden, maar op een vrijere manier. Sommigen zijn sceptisch vanwege een mogelijke verwatering van het ge-

loof. Trouwen met een niet-moslim is bij de meisjes nog een taboe en wordt door hen ook weinig gewenst. Bij jongens is het een mogelijkheid die zeker niet wordt uitgesloten. De (Marokkaans) Arabische taal, de Berbertaal en in mindere mate de Turkse taal staan onder hevige druk. De Nederlandse taal is de eerste taal geworden, verstandelijk en langzaam ook gevoelsmatig. Via de scholentante vindt er in de gezinnen op dit terrein een achterhoedegevecht plaats.

Uit mijn interviews kwam eveneens naar voren dat het gezag van de islam als godsdienst inhoudelijk groot is, maar de daarbij behorende geloofspraktijk wordt door de meeste jongeren als minder belangrijk ervaren. Er is sprake van een geleidelijke secularisatie. Ouders gaan hun kinderen daar niet in voor, maar het lijkt erop dat zij dit proces moeilijk kunnen keren. De meeste jongeren zijn zich latent bewust van het wegvloeiën van identiteit-bepalende geloofspraktijken. Zij gaan mee in de secularisatie, maar komen er vooralsnog niet door in een directe geloofscrisis. Daarvoor is het persoonlijke Islam-besef te sterk en is de geloofspraktijk van de meeste ouders, met name rondom Ramadan, te sterk aanwezig in de gezinnen. Men kan zich evenwel afvragen of deze tweede generatie niet alsnog in een proces van versnelde secularisatie terecht zal komen wanneer men onder de paraplu van de ouders weg is. De echte identiteitscrisis moet wellicht dan nog komen.

MOSLIMS OP SCHOOL, WAT MAKEN WE ERVAN.

Marien van den Boom

De Adviesgroep Onderwijs en de Academie voor Theologie en Levensbeschouwing van de Hogeschool Holland organiseerden op 20 april 1994 een colloquium over de mogelijkheden van multicultureel schoolbeleid met het oog op moslimleerlingen in het voortgezet onderwijs. Aanleiding was de heftige discussie rondom 'de hoofddoekaffaire' in de afgelopen maanden. Uit de discussies rondom 'de hoofddoekaffaire' bleek dat in het voortgezet onderwijs op geheel verschillende wijze wordt omgegaan met uitingen van godsdienstig en cultureel gemotiveerde normen en waarden. Uiteindelijk heeft deze affaire veel schade aangericht, omdat de aanwezigheid van moslims opnieuw op een negatieve manier onder de aandacht van een breed publiek is gekomen. Een en ander is aanleiding om zich meer en diepgaand te bezinnen op het schoolbeleid terzake van godsdienstige en culturele uitingen.

Uit de dissertatie van dr. Arslan Karagül (*Islamitisch godsdienstonderwijs op de basisschool in Nederland. Theorie en Praktijk*, Univ. van Amsterdam 1994) blijkt dat het met het islamitisch godsdienstonderwijs op basisscholen zorgelijk is gesteld. "De huidige situatie is" -aldus Karagül- "dat er op dit moment meer dan 80.000 islamitische schoolkinderen zijn op de Nederlandse basisscholen en dat er behalve in het geval van een beperkt aantal islamitische scholen en een eveneens bescheiden aantal openbare basisscholen in Rotterdam en enkele scholen in nog twee of drie plaatsen ondanks de behoefte is eraan bestaat, nog steeds geen sprake is van 'islamitisch godsdienstonderwijs' op de schoolroosters. Hier en daar worden aan bevoegde of niet bevoegde personen schoollokalen ter beschikking gesteld teneinde de moslims die hun eisen en behoeften in deze kenbaar maken, tegemoet te komen; dit soort godsdienstonderwijs laat echter kwantitatief als kwalitatief te wensen over."(p.199)

Door verschillende moslimgroeperingen wordt gesteld dat -gelet op de steeds

groeïende instroom van moslimleerlingen in het voortgezet onderwijs, met name binnen de Randstad- een fundamentele discussie moet worden gevoerd over de mogelijkheden van Islam-educatie binnen het voortgezet onderwijs. Bij Islam-educatie kan worden gedacht aan een vergrote aandacht voor geschiedenis en cultuur van de Islam in het leerplan.

Het colloquium aan de Hogeschool Holland had tot doel een beter zicht te krijgen op de problematiek en de positieve mogelijkheden. Daartoe werd dit colloquium georganiseerd waaraan werd deelgenomen door bestuurders en schoolleiders vanuit het voortgezet onderwijs, vertegenwoordigers vanuit Moslim-groeperingen, politici en journalisten.

Identiteit en cultuurconflict

Uit de bijdrage van moslim hbo-studenten, vertegenwoordigd door Fatima Elatik, bleek duidelijk dat moslimleerlingen in het voortgezet onderwijs nauwelijks in aanraking komen met positieve identificatiemogelijkheden met de Islam als

godsdienst en cultuur. Daartoe kunnen verschillende redenen worden opgevoerd: de onbekendheid van docenten met de islamitische godsdienst- en cultuurgeschiedenis, gebrek aan getraind moslimkader, de angst om uit te groeien tot een zwarte school, marginalisering van het godsdienstonderwijs en geestelijke stromingen, het slechte imago van de Islam, stigmatisering en isolering van moslims. Op openbare scholen zijn voorzieningen voor Islam-educatie schaars of zeer gebrekkig. Binnen protestants-christelijke en rooms-katholieke scholen is Islam-educatie veelal niet aanwezig als gevolg van de grondslag van een christelijke school. Wel wordt in christelijke scholen tegemoet gekomen aan een behandeling van de wereldreligies binnen het kader van het godsdienstonderwijs, alhoewel deze encyclopedische behandeling van de wereldreligies, inclusief de islam, door de vertegenwoordigers van het colloquium niet als toereikend werd ervaren. De feitelijke afwezigheid van de Islam heeft tijdens de overgang van de basisschool naar het voortgezet onderwijs bijgedragen aan een diep ingrijpende identiteitscrisis, zo stelden moslimjongeren tijdens het colloquium. De Islam kon in het voortgezet onderwijs alleen tijdens de weekends- in de moskee en de Koranschool- worden bestudeerd. Op school heerst de autochtone cultuur van Nederlanders, ook op die scholen waar zich grote aantallen moslims bevinden.

Dit identiteitsconflict van moslimjongeren kan op zich zelf gezien worden. Überhaupt staan moslims binnen de Nederlandse samenleving in het spanningsveld van een verreikende secularisatie enerzijds en het spiritualiteitsideaal van de Islam aan de andere kant. Van beide kanten -moslims en niet-moslims- werd dit gegeven van de secularisatie als een spanning ervaren. Tegelijk werd ook ge-

steld dat de bijdragen van moslims in de samenleving en van de Islam aan onderwijsinhouden in het bijzonder ook gezien moet worden in het licht van uitdaging en verrijking. Met name vanuit christelijke hoek werd benadrukt dat de idealen van islamitische opvoeding christenen en moslims tezamen zo kunnen brengen, daar beiden zich gesteld zien voor een verreikende onttovering van het menselijk leven en de samenleving.

Verlegenheid binnen de scholen

Uit de beraadslaging blijkt, dat veel scholen voor voortgezet onderwijs zich enigszins verlegen voelen met de toemende instroom van moslimleerlingen in hun scholen. Duidelijk is dat zowel binnen het openbaar als christelijk onderwijs een receptieve bereidheid bestaat zich te engageren voor goed onderwijs aan hun moslimleerlingen en zich in te zetten voor emancipatorisch onderwijs. Scholen zijn bereid om tal van maatregelen te nemen: wegwerken van taalachterstanden, mentoraat en leerlingenbegeleiding, verbetering van het sociaal klimaat, invoering van onderwijs in wereldreligies en geestelijke stromingen. Ondanks deze bereidheid om problemen te ondervangen, stelden de participanten van het beraad dat de aanwezigheid van moslims in de school nog onvoldoende wordt gezien als een aspect van integrale kwaliteitszorg. Dat bleek onder meer uit de volgende discussiementen:

De visie van de openbare school als de meest pluriforme grondslag om tegevoert te komen aan de wensen en verlangens van moslimleerlingen werd als ideologisch ervaren. Ook binnen het openbaar onderwijs bestaat een grote discrepantie tussen ideaal (iedereen is welkom, pluriformiteit, enz.) en de praktijk.

Binnen het christelijk voortgezet onder-

wijs kan de grondslag een hindernis vormen om op positieve wijze bij te dragen aan identiteitsvormende onderwijsactiviteiten vanuit een islamitisch perspectief. Het dialogisch type van godsdienstonderwijs rondom (een thematische behandeling van) de wereldreligies schept weliswaar mogelijkhedenvoorwaarden voor een religieuze oriëntatie van moslimleerlingen, maar draagt evenwel in geringe mate bij aan de godsdienstige en culturele identiteitsvorming van moslimjongeren.

Aan de fundamentele vraag -"Is Islam-educatie noodzakelijk"- komt het voortgezet onderwijs (noch openbaar noch christelijk voortgezet onderwijs) diepgaand toe, laat staan dat er binnen het curriculum beleidsmatig gestalte aan wordt gegeven.

Tijdens de discussie bleek, dat de aanwezigheid van moslims in de school vaak gezien wordt als een kwestie van het grenzen stellen terzake waarden en normen: op welke wijze kunnen oplossingen/compromissen worden gevonden voor conflicterende gewoonten en gebruiken en hoe kunnen deze oplossingen/compromissen organisatorisch gestalte krijgen.

Zodra pogingen worden ondernomen om de aanwezigheid van moslims ook naar onderwijsinhouden te vertalen, is er een tendens te bespeuren dat de school terugvalt op discussies terzake de vraag naar de waarde van de Nederlandse of christelijke cultuur. Deelnemers waren het erover eens, dat de discussie opnieuw moet worden gestart zowel vanuit het management van de school alsook vanuit de werkvloer van de school, de docententeams.

Van de kant van het christelijk onderwijs werd benadrukt dat (godsdienst)onderwijs aan de behoeften van moslims (en hindoes) tegemoet kan komen door alle religies integraal te behandelen. Een theologie van de religies, waarin bijvoor-

beeld het thema van schepping of profeten zowel wordt behandeld vanuit de bijbel, alsook vanuit de Koran en de Gita. Uit de reacties blijkt duidelijk, dat kinderen er trots op zijn dat hun religies ter sprake komen.

Het (godsdienst)onderwijs zou ondermeer de volgende stappen moeten nemen:

- * leerlingen inleiden in de mysteries van het religieuze, waarbij kerkelijke catechese vermeden moet worden. Het onderwijs zoekt vooral naar de overeenkomsten tussen de religies.

- * erkenning door de school van één of twee niet-christelijke feestdagen, waarbij voorlopig in het midden moet worden gelaten om welke feesten het gaat.

- * normen en waarden pragmatisch benaderen.

Van de kant van de moslims werd benadrukt dat de ontvangende samenleving moslims uitdaagt concepten te ontwikkelen hoe Islam-educatie in een niet-moslim land gestalte kan krijgen. Islam-educatie als godsdienstonderwijs en morele vorming dient zich te richten op emancipatoire waarden van de Nederlandse samenleving (vrijheid, individualiteit, enz.) bezien vanuit de waarden en normen van de Islam: de transcendenten en holistische kijk op het leven, een cyclisch-historische geschiedenisvisie en niet een lineair vooruitgangdenken, sterke persoonlijke ontwikkeling (vertrouwen) in solidariteit met de zwakken in de samenleving (sociaal besef). Duidelijk werd dat Islam-educatie meer is dan alleen godsdienstonderwijs in de strikte zin van het woord.

Enkele moslim-participanten benadrukten dat de Islam meer is dan alleen een geloof, het is ook een manier van leven. Islam is -anders dan veel autochtonen vermoeden- veel meer dan 'godsdienst-

sec' en omvat de hele leefwereld, werkelijkheidsbeleving en verstaan. Wellicht kan islam-beleving/moslim-zelfverstaan nog het meest vergeleken worden met ooit katholiek-zijn: je was/bent dat en het kleurde/kleurt het hele bestaan. Een dialogisch type van godsdienstonderwijs en geestelijke stromingen kan zeker niet tegemoet komen aan de behoeften van moslims om vanuit hun eigen identiteit en geloof met de Islam bezig te zijn.

* Een vergelijkend godsdienstwetenschappelijk perspectief is alleen mogelijk, als je eerst ook zelf -in dit geval als moslim- stevig in je schoenen, in je eigen traditie staat.

* Een christen of humanist die docert over islam of hindoeïsme, kan niet -met alle waardering voor deze onderwijskundige insteek- een vervanging zijn voor de identiteitsvormende waarde van Islam-educatie, dat vanuit een islamitische achtergrond wordt gegeven.

* Binnen elke godsdienst is toch een besef, dat de eigen godsdienst/levensovertuiging de uiteindelijke grondslag van het menselijk leven is. Moslims hebben van hun kant de overtuiging dat de Islam de uiteindelijke vervulling van alle religie is.

Tijdens het colloquium bleek dat het verschil in achtergronden tussen moslims en niet-moslims, alsook de differentiatie binnen elk van de groepen groot is en daarmee het verschil in interpretatie. Deelnemers aan het beraad ontdekten evenwel, dat de idealen van Islam-educatie tal van gemeenschappelijke aanknopingspunten biedt voor zowel christenen als niet-christenen (heiligheid van het leven, universele morele waarden, enz.), zodat het niet onmogelijk is gemeenschappelijke uitgangspunten te vinden, van waaruit in een openbare en christelijke school met moslims ook op onderwijsinhoudelijk niveau kan worden samengewerkt.

Wel werd duidelijk dat het vinden van een gemeenschappelijkheid binnen de school vooronderstelt, dat waarheidspretenties die anderen uitsluiten (buiten de kerk geen heil enz.) moeten worden prijsgegeven. Geen enkele groepering kan een exclusief standpunt innemen. Mensen van verschillende levensbeschouwelijke achtergrond hebben elkaar immers nodig tegen de dreigende verloedering van waarden en normen in. Er moet een oecumenische dialoog op gang komen, waarin christenen, humanisten, moslims en hindoes elkaar als mede-inspiratoren (in plaats van bijzitters) aanvaarden, ook al is deze oecumenische weg geen gemakkelijke weg. In een pluriforme samenleving moet ruimte worden gegeven aan alle culturen en godsdiensten. Mensen van verschillende achtergrond dienen een platform te zoeken om de waarde van elkaars instellingen te ontdekken.

Er ligt hier dus met een name een *theologisch* probleem op het niveau van een interreligieuze theologie van de godsdiensten in het perspectief van onderwijs en opvoeding in een pluriforme samenleving. Op grond van welke gemeenschappelijkheid kunnen aanhangers van verschillende religies en levensovertuigingen binnen de doelstellingen van onderwijs en educatie in een multireligieuze samenleving elkaar helpen gestalten te geven aan een fundamenteel maatschappelijk recht op vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, én toegroeien naar een pluriforme godsdienstpedagogie, waarin recht wordt gedaan aan de versterking van eigen levensbeschouwelijke en/of culturele identiteit enerzijds en het samenleven met andersdenkenden anderzijds.

Er ligt hier evenwel niet alleen een theologisch probleem (angst voor syncretisme) maar ook een *pedagogisch* probleem, voorzover kinderen allereerst moeten leren stevig in hun eigen schoenen, in de

eigen traditie te staan en niet onnodig in verwarring mogen worden gebracht. Men dient zich te verplaatsen in de leefwereld van het kind, dat thuis vanzelfsprekendheden krijgt aangereikt en op school in aanraking komt met andere waarden en normen. Dit conflict kan zich op tal van terreinen voordoen: existentiële waarden van schaamte en schuld, hygiënische voorschriften van reinheid, maatschappelijke waarden van saamhorigheid en solidariteit, enz. Er is dus onder meer een conflict tussen de universele waarden van religies enerzijds en anderzijds het gegeven dat waarden, zoals ze in de praktijk vorm krijgen, niet universeel zijn. Hier doemt een ontwikkelingspedagogische vraag op in welke leeftijdsfasen van leerlingen en in welke verhouding de verschillende identiteitsvormende elementen en interlevensbeschouwelijke vaardigheden op evenwichtige wijze geordend kunnen worden. Een interlevensbeschouwelijke pedagogie die is aangepast aan leeftijdsniveaus.

Tegelijkertijd is er ook een *sociaalpsychologisch* probleem voorzover binnen de school de inbreng van andere culturen/godsdiensten als een bedreiging van eigen levensbeschouwelijke en culturele waarden wordt gezien, en mensen doet terugrijpen naar de eigen wortels van levensbeschouwing en cultuur. Het kan dus gebeuren dat invoering van Islam-educatie binnen de school leerlingen en docenten doet beseffen dat er iets in het culturele erfgoed gaat veranderen en vragen oproept als: "maar waar staan wij dan", "moeten we toch weer niet terug naar Nederlandse of christelijke waarden". Interculturaliteit en interlevensbeschouwelijkheid kan deelnemers dus bewust of onbewust plaatsen in de apologie van de eigen cultuur en levensbeschouwing, een mechanisme dat zich onder alle gesprekspartners-humanisten, chris-

tenen, moslims-voordoet. Daarbij doet zich tevens een 'gelijktijdigheid van ongelijktijdigheden voor' in de zin, dat moslims als aspect van hun emancipatiestreven naar islamitische organisatievorming (eventueel zuil) streven, terwijl binnen de christelijke en niet-christelijke gemeenschap een geleidelijke ontzuiling valt waar te nemen.

Tijdens de conferentie is geen definitie van Islam-educatie in eigenlijke zin gegeven. Wel is duidelijk geworden dat Islam-educatie zowel culturele als godsdienstige elementen behelst. Men zou op grond daarvan Islam-educatie eventueel als volgt kunnen definiëren: Onderwijs in de Islam als culturele vorming in brede zin over de Islam als cultuur/beschaving (objectieve dimensie van wereldreligieonderwijs als wereldoriëntatie). Daarnaast ook als islamitisch godsdienstonderwijs in specifieke zin (katechetische dimensie van godsdienstonderwijs als identiteitgebonden levensbeschouwelijke vorming).

Tijdens de discussie werd duidelijk dat Islam-educatie als aspect van integrale kwaliteitszorg van een school kan gelden voor moslimjongeren die de bronnen van de Islam als godsdienst en cultuur als onderdeel van hun opvoeding en vorming in het perspectief van de Nederlandse samenleving willen bestuderen. Islam-educatie dus die specifiek is voor moslimjongeren op islamitische en niet-islamitische scholen. Daarnaast geldt deze evenzeer voor niet-moslim jongeren in het algemeen om de kennis van en het begrip voor de Islam als levensbeschouwing en cultuur te vergroten binnen het gegeven van de multiculturaliteit en pluriformiteit van de Nederlandse samenleving. Verruiming van het curriculum in de richting van de Islam: elementen van de islamitische cultuur- en godsdienstgeschiedenis binnen geschiedenis, maatschappijleer zowel in de onderbouw alsook in de bovenbouw. Is-

lam-educatie als onderdeel van onderwijs in wereldreligies en geestelijke stromingen voor alle leerlingen binnen het openbaar en christelijk primair en voortgezet onderwijs. Deze inbreng van Islam-educatie binnen de verschillende vakken van het schoolcurriculum zou dienen te geschieden naar analogie van vrouwenstudies en emancipatieprojecten zoals deze in de afgelopen jaren in het onderwijs zijn doorgevoerd en algehele screening van onderwijsinhouden tot gevolg heeft gehad.

Tijdens het colloquium is nauwelijks toegekomen aan de vraag waar en op welke wijze Islam-educatie in het curriculum een plaats kan krijgen: basisvorming in de onderbouw en/of doorstroomprofielen van de bovenbouw, geïntegreerd of in de vrije ruimte..

Wel werd duidelijk dat de behoefte aan Islam-educatie niet alleen als een probleem, maar ook als een fascinerende opgave aan de school kan worden opgepakt. De dynamiek van een samenleving vraagt immers om een voortdurende interactie van groeperingen, die elkaar steeds in een nieuw evenwicht en in een nieuwe maatschappelijke saamhorigheid dienen te vinden, een opgave aan zowel de ontvangende samenleving als ook aan de migrantengroeperingen zelf. Binnen het overheids- en schoolbeleid bestaat een grote discrepantie tussen theorie/wettelijke kaders en de dagelijkse praktijk. Ondanks de idealen van pluriformiteit en dialoog binnen het openbaar en bijzonder onderwijs, ervaren moslims de weerbarstigheid van de dominante cultuur en de organisatie van het onderwijs. Het beleid van de overheid en de scholen dient op de realiteit te worden afgestemd, daar moslims - naast christenen en niet-christenen - een zeer grote groep in de samenleving vormen. Dit overheids- en schoolbeleid dient een radicale koerswijziging door te

maken: weg van een angstafwerende houding, waarin moslims als probleemveroorzakers en bedreiging worden gezien, naar een cultuurbeleid, waarin moslims als verrijking voorkomen naar analogie van de hoogtijdagen van het Moorse Spanje. Islam-educatie invoeren in de verschillende geledingen van het openbare en bijzondere onderwijs is daartoe een belangrijke voorwaarde. Daarnaast dienen moslims ook de mogelijkheid te krijgen om islamitische scholen voor voortgezet onderwijs te stichten (naar analogie van het islamitisch basisonderwijs). Op dit moment is het als gevolg van de regelgeving van het Ministerie van O&W voor moslims in de praktijk vrijwel nauwelijks mogelijk dit recht op vrijheid van onderwijsinrichting binnen het voortgezet onderwijs te verwezenlijken.

ISLAM-EDUCATIE IN TURKIJE

Drs. Hasan Yar

In het algemeen kunnen we spreken van twee vormen van Islam-educatie in Turkije: een officiële en een niet-officiële islam-educatie. Achtereenvolgens willen wij hieronder eerst de door de staat georganiseerde, officiële educatie en daarna de op particulier initiatief ontstane en georganiseerde niet-officiële vormen van islam-educatie introduceren.

Officiële, door de staat erkende en opgerichte onderwijsinstellingen

Ieder onderwijssysteem wil min of meer drie doelen bereiken: kennisoverdracht, het ontwikkelen van vaardigheden die mensen aangeboren krijgen en het aanleren voorzover die er niet zijn en een gewenste, juiste houding aannemen tegenover ontwikkelingen in eigen omgeving. Ook het Turkse onderwijssysteem wil deze doelen bereiken. Echter, zoals ieder systeem in wisselwerking is met haar omgeving, kan ook het onderwijssysteem niet bedacht worden los van haar omgeving. In die zin heeft het Turkse onderwijssysteem zich, zeker in het eerste decennium van de jonge republiek, niet onttrokken aan de invloeden van het maatschappelijke, politieke en economische systeem. Men wilde naast de bovengenoemde objectieve onderwijsdoeleinden ook nog een verbeelde ideaal-generatie creëren, die de politieke en ideologische doeleinden van de republiek zou onderschrijven en waar nodig dragen.

Met de opkomst van de industriële revolutie in het westen en de daarmee gepaard gaande successen op wetenschappelijk, economisch maar met name op militair terrein, wilde de Ottomaanse intelligentia in die strijd haar plaats nemen. De vroeg-17e eeuwse Ottomaanse machthebbers dachten dat het leger de factor tot ontwikkeling was en probeerden het leger net als haar westerse zuster-

instituten te moderniseren.

“De intellectuelen, de vernieuwers van die tijd, vinden dat het Ottomaanse leger verouderd, gedesintegreerd en ongedisciplineerd is geraakt, waardoor men tegenover het Westen geen successen meer boekt. De oplossing is het hervormen en volgens de westerse techniek een nieuw leger tot stand brengen.”

Het ideaal van het verbeteren en van het vernieuwen van het leger is gedurende de gehele 18e eeuw dominant geweest. Men kwam er na een eeuw wel achter dat de modernisatie van het leger echter niet voldoende noch een geschikt middel was.

“De verwesterings-beweging verandert haar doeleinden. De redding van het Rijk wordt in het veranderen van de politieke en maatschappelijke structuren en deze aanpassen aan de politieke en maatschappelijke structuren van de Europese staten gevonden.”

Deze gedachte van concurrentie met het Westen om hetzelfde niveau van economische en technische ontwikkeling te bereiken, hebben tot radicale hervormingen op politiek, maatschappelijk, cultureel en juridisch terrein geleid, die uiteindelijk uitmondde in de verkondiging van de Republiek Turkije in 1923. De machthebbers van toen vonden in de strijd om het gelijke niveau met het Wes-

ten, dat niemand en niets als belemmering mag optreden, ook als dat ten koste van de godsdienst en haar instituten gaat. De vooruitgang werd de ideologie van de jonge Republiek en onderwijs bleek bij uitstek een instrument te zijn om deze ideologie over te dragen aan nieuwe generaties. De cultuur die men wilde creëren had zes peilers met o.a. het nationalisme, de vooruitgang, secularisme en het statisme. Om deze cultuur van de staat over te dragen aan de volgende generatie, bleek het onderwijs de aangewezen weg. In die zin geven de reglementen van het Ministerie van Onderwijs d.d. 19.12.1923, 8.9.1924, respectievelijk 1931 bijzonder merkwaardige voorbeelden:

“De scholen zijn verplicht trouw te blijven aan de missie van de aanbeveling van de grondbeginselen der Republiek. *Onze kinderen moeten in hun hart en in hun zielen, het ideaal van opoffering voor de Republiek dragen.* De Turkse school is verplicht ieder in haar handen toevertrouwd kind tot een voor het Turkse volk en de Turkse Republiek zeer optimaal nuttig burger om te vormen, die de psychologie en de ideologie van de Republiek volledig heeft begrepen.”

De religieuze groepen waren van begin af aan sceptisch tegen over de hervormingen van de nieuwe machthebbers. De machthebbers hebben mogelijk deze belangrijke oppositie in het land op den duur onder druk gezet. In het Ottomaanse Rijk was de islam-educatie relatief autonoom. In 1924 is een wet aangenomen die de eenvormigheid van onderwijs (voorheen bestond een scala van aparte godsdienstige en natuurwetenschappelijke vormen van onderwijs) voorzag, hetgeen de islam-educatie onder staatscontrole bracht. De officiële islam-educatie kwam tegen 1930 onder zware druk te staan. In die zin heeft men de huidige Diyanet en IHL's opgericht;

men heeft ook het oprichten van koranscholen gedeeltelijk toegelaten.

Om de islam educatie in het Turkse onderwijssysteem te schetsen, zal ik eerst een overzicht van dit systeem moeten geven.

Het onderwijssysteem in Turkije kent 3 lagen:

- lager onderwijs
- middelbaar onderwijs:
 - a. de middenschool te vergelijken met MAVO en onderbouw HAVO/VWO
 - b. lyceum, te vergelijken met de bovenbouw HAVO/VWO
 - c. scala van beroepsopleidingen op LBO en MBO niveau: van autotechniek tot imam-opleiding
- hoger onderwijs.

Hiernaast zijn er ook nog door de Staat erkende en opgerichte vormingsinstituten zoals de zgn. Koran-cursussen, die een opleiding verzorgen. Dit is ook een lager voortgezet onderwijs-instituut.

De diploma's van alle soorten middelbaar onderwijs geven recht op toegang tot het hoger onderwijs.

In het kader van de officiële islam-educatie speelt één soort opleiding vandaag de dag in modern Turkije een zeer bijzondere rol: de *Imam-Hatip Lyceum* (IHL = de imam en predikanten opleiding). Deze veel bediscussieerde opleiding neemt een zeer centrale plaats in de officiële islam educatie in. De IHL opleiding is op dit moment een algemeen middelbare beroepsopleiding met algemene vakken als wiskunde, natuurkunde, scheikunde, engels etc. Het verschil met andere algemene instellingen voor voortgezet onderwijs is dat op de IHL's naast algemene vakken ook nog specifieke islam vakken als koran exegese (tafsir), Arabisch en hadith worden gegeven.

In 1924 heeft men 29 IHL opgericht. De bedoeling was in het middelbaar on-

derwijs de problematiek van het godsdienst-onderwijs op te lossen. In 1930 werden al de 29 IHL's gesloten, waarschijnlijk met de idee dat deze scholen in de toekomst mogelijk een religieuze sfeer zouden creëren. In 1935 bestonden er officieel 2 Koran scholen, in 1943 was dit aantal gegroeid tot 65. Eind 1949 onder druk van de bevolking opende de regering 2 IHL's. Dit aantal is na de relatieve democratisering van 1950 en later steeds meer toegenomen.

1950 15
1970 75
1980 350
1990 400

Het aantal leerlingen van de IHL's:

1923 2258
1930 0
1940 165
1950 291
1970 120.000
1980 350.000
1990 550.000

Het toegenomen aantal IHL's en hun leerlingen kan mede verklaard worden uit het feit dat deze scholen naast de moderne educatie ook nog de morele, godsdienstige opvoeding van het kind voorop stellen, terwijl anderzijds de afgestudeerden van de IHL's sinds 1974 toegang krijgen tot allerlei vormen van het Hoger Onderwijs. Tot 1974 konden gediplomeerden van een IHL alleen maar imam worden of toegelaten worden tot de theologische faculteiten. Na 1974 worden IHL'ers toegelaten tot alle vormen van hoger onderwijs, behalve de militaire academie.

In het hele middelbaar onderwijs is sinds 1980 de (islamitische) godsdienstles verplicht. Op de Imam-Hatip lycea, waar officieel het meeste islam-educatie gege-

ven wordt, zijn naast de reguliere vakken als wiskunde, logica, algebra, engels, maatschappijleer, sociologie, psychologie, filosofie, geschiedenis, aardrijkskunde, sport, muziek enz, ook nog Arabisch, hadith, tafsier, fiqh, kalam, spraakkunst etc. verplicht.

Het hoger onderwijs kende tot de eerste helft van de jaren tachtig ook nog een tweedeling, zoals die in Nederland nu nog voorkomt: HBO en WO. In de eerste helft van de jaren tachtig heeft het Ministerie van Onderwijs een nieuw systeem ingevoerd: de universitaire faculteitsvorm. In Turkije zijn alle onderwijsinstellingen zowel op HBO als op Universitair niveau nu bij een universiteitsbestuur ondergebracht. Hoewel inhoudelijk het HBO-niveau nog steeds voorkomt, bestaat HBO als instituut niet meer. De theologische faculteiten bieden de officiële islam-educatie op universitair niveau aan.

Parallel aan deze door de staat erkende en opgerichte onderwijs-instituten, zijn er ook nog privé scholen. Deze zogenaamde Colleges zijn op al de drie niveaus van het onderwijsstelsel te vinden. Zo zijn er private colleges voor lager, middelbaar en hoger of universitair onderwijs. Deze colleges zijn door het Ministerie van Onderwijs erkend. Ze verzorgen als het ware dezelfde vakken zoals die op de officiële onderwijsinstellingen te vinden zijn.

Er zijn allerlei redenen voor de oprichting van de private colleges, van economische tot morele: sommige ondernemers openen deze colleges omdat ze het onderwijs als een markt beschouwen, waar vraag naar een kwalitatief goed product alsnaar toeneemt; de kwaliteit van het reguliere onderwijsstelsel loopt terug en daarom gaan sommige ouders hun kinderen naar zeer dure private colleges sturen; sommigen vinden dat de overheid zich te veel met de inhoud van

het onderwijs bezig houdt; sommigen vinden dat hun kinderen in het reguliere onderwijs niet voldoende islam-educatie krijgen.

De hierboven genoemde motieven zijn de factoren die hebben geleid tot de oprichting van de private colleges. De particuliere instellingen, die opgericht zijn door gemeenschappen, die vinden dat hun kinderen niet genoeg islamitische opvoeding krijgen, zijn in toenemende mate een alternatief voor de reguliere instellingen. Met onderwijsondersteunende activiteiten zoals internaten, studentenhuysvesting en dergelijke bouwen de bestuurders van die private colleges aan hun alternatieve islam-educatie.

Niet-officiële, door de bevolking zelf opgezette en gefinancierde onderwijsinstellingen voor islam-educatie

Naast de hierboven geschetste ontwikkeling van de officiële islam-educatie, was en is er in Turkije ook nog altijd een parallel, de geheel onafhankelijke islam-educatie. De door de bevolking zelf opgerichte instellingen voor islam-educatie hebben altijd een bestaan kunnen vinden. Nog steeds zijn er bijvoorbeeld ko-

ran-scholen. Deze worden door de bevolking zelf opgericht en in stand gehouden. Hier worden met name kinderen tot 18 jaar opgeleid.

Hiernaast spelen ook nog de verschillende soefi-orden, zoals de Naqshbandi's en Qadiri orden een zeer belangrijke rol, ook voor de volwassenen. Officieel zijn de soefi-orden in Turkije sinds de jaren twintig verboden, maar als realiteit zijn ze gebleven en hebben zij een niet te verwaarlozen invloed op het geestelijke en maatschappelijke leven van de samenleving in Turkije. Soefi-orden kennen aanhangers in alle lagen van de bevolking, van boeren tot politici, van intellectuelen tot gewone mensen. Er waren zelfs geruchten dat president Özal een Naqshbandi-aanhanger was. De huidige islamitische Rafah-partij, is ook door een belangrijke sjeik van deze Naqshbandi orde opgericht.

Het seculiere regime van Turkije kon dus, ondanks de harde hand, deze zeer diep gewortelde instituten in de maatschappij niet vernietigen.

Drs. Hasan Yar is coördinator HBO-Islam aan de Theologische Academie van de Hogeschool Holland te Diemen

ISLAM OP MIDDELBARE SCHOLEN IN INDONESIË

Karel Steenbrink

Kort na 1860 werd er in Bandoeng, hoofdstad van West-Java in het toenmalige Nederlandsch-Indië, een school voor 'inlanders' opgezet door een kleine commissie onder leiding van de theeplanter en amateur-geleerde Karel Frederik Holle. Er werd besloten, dat het onderwijs voor een groot deel plaats zou vinden door middel van de lokale taal, het Soendanees. Holle wilde per se, dat de Soendaneese schoolboekjes niets over de islam zouden bevatten en ook dat ze niet gedrukt zouden worden in het Arabische schrift, maar in een aangepaste versie van het Javaanse schrift. Dat schrift is na de hindoeïstische periode van Indonesië overgebleven als variant van het sanskriet-alfabet. Holle was zeer bang voor moslim-leiders, die hij zag als de felste bestrijders van het Nederlands kolonialisme en hij wilde alles doen wat mogelijk was om hun invloed te breken.

Toen er een aantal leesboekjes was samengesteld, wilde Holle die ook op eenvoudige uitleenbibliotheken in dorpen plaatsen. Van de koloniale ambtenaren, de controleurs, kreeg hij toen te horen "dat er in sommige delen van West-Java eigenlijk helemaal geen analfabeten zijn, omdat iedereen wel het Arabisch schrift kent en de koran kan lezen, maar dat men maar moeilijk mee kan werken aan de invoering van een onpraktisch en voor de bevolking vrijwel onbekend schrift." De strijd van Holle tegen het Arabisch schrift is maar een voorbeeld uit een lange rij, waarin het westers koloniaal onderwijs, niet alleen in Indonesië, voorbij is gegaan aan het traditioneel islamitisch onderricht en daarnaast als concurrent een westers onderricht heeft

ingevoerd. Onderwijsdeskundigen hebben in de koloniale tijd vaak gezegd, dat "het onderwijs zich aan moest passen aan de plaatselijke maatschappij", maar zo gauw er sprake was van islamitisch onderwijs, dan liet men dat in die tijden graag afweten. Zo heeft het traditionele islamitisch onderricht zich uiteindelijk aan een door de Nederlanders ingevoerd, en van oorsprong westers, onderricht moeten aanpassen. De gevolgen daarvan zijn in Indonesië nog steeds te zien.

Pesantrens of kloosterscholen

Het traditionele islam-onderricht bestond in Indonesië uit twee fasen: allereerst werd er in de buurt van de huiselijke kring, dus in een dorp of wijk van een stad, koran-onderricht gegeven. Kinderen tussen 6-10 jaar kregen dit enkele uren per week. De Arabische letters werden onderwezen, waarna enkele gedeelten van de koran werden gelezen, vaak de leraar nazeggend of nazingend. Het belangrijkste is natuurlijk de *djoez amma*, de laatste 38 korte soera's van de koran, die tijdens de *salaat*, het rituele gebed, het meest worden gebruikt. Nog steeds wordt de besnijdenis voor jongens verbonden aan een feest ter gelegenheid van het zelfstandig kunnen reciteren van (een gedeelte van) de koran.

Tijdens dat koran-onderricht kregen kinderen ook de basis-beginselen van de islam te horen. Zij werden er onderwezen in de wijze waarop het gebed gedaan moet worden, vanaf de wassingen tot het eigenlijke bidden. De grote thema's uit de geloofsleer kwamen natuurlijk ook ter sprake, want op dit niveau werd wel geen Arabische grammatica onderwezen, maar de leraar gaf wel de kern van

de gebedsteksten in vertaling door. Een prachtige beschrijving van dit soort onderwijs is te vinden in de *Herinneringen van Pangeran Aria Achmad Djajadiningrat*, uitgegeven in 1936 in Amsterdam en geschreven in het sierlijke, ietwat deftige Nederlands, dat werd gesproken door de Javaanse elite, die Nederlands was opgevoed. Omdat Achmad Djajadiningrat uit een adellijke familie kwam met belangrijke top-ambtenaren, kreeg hij een leraar in huis en werden verschillende van zijn leeftijdsgenoten er bij gezet om zo een klein klasje te vormen, waar stevig aan dit onderwijs werd getrokken.

Voor de verdere opleiding moesten de jongens en meisjes het huis uit, naar een *pesantren*. Een *pesantren* is meestal in een klein dorp of afgelegen op het platteland gevestigd, rondom het huis van een charismatisch leraar. Aan vergevorderde studenten geeft deze man (en zijn vrouw ook vaak aan de meisjes) les in de verschillende islamitische vakken, vanaf het sierlijk voordragen van de koran tot de ingewikkelde redeneringen van het islamitische recht of de filosofische benadering van de geloofsleer. Deze kleinere kring, die rechtstreeks van de leider les krijgt, geeft dan op andere tijden les aan de beginnelingen. Op deze manier zijn er grote *pesantren's* die tot ruim 5000 leerlingen hebben, die geen schoolgeld betalen en eigenlijk bestaan uit een kleine republiek waar onder toezicht van een geëerde leraar de oudere leerlingen de verantwoordelijkheid voor de algemene organisatie en ook het onderwijs hebben. Ook Achmad Djajadiningrat heeft rond 1900 nog gedurende anderhalf jaar zo'n opleiding gevolgd. Hij vond het wel hard, want terwijl thuis overal bedienden voor waren, moest hij in de *pesantren* als elfjarige zijn eigen kleren wassen en eten koken en was het allemaal erg sober. Omdat hij voor een hoge bestuurlijke carrière was bestemd, werd hij er vrij snel

vanaf gehaald om zijn Nederlandse lagere school en daarna de HBS te gaan doen.

In het moderne Indonesië hebben de *pesantren* nog steeds een bestaansrecht, al hebben ze zich wel moeten aanpassen. De kleinere sturen hun leerlingen overdag naar een MAVO of HAVO en geven dan 's morgens van 5-7 en in de namiddag de specifieke godsdienstige vakken. De grotere hebben binnen hun *pesantren*-complex een eigen middelbare school, waar volgens staats-plan de algemene schoolvakken worden geleerd, terwijl daarbuiten (en vaak ook in de moskee-ruimte), de godsdienstige vakken hun aandacht krijgen.

Er zijn een aantal opmerkelijke ontwikkelingen die bewijzen, dat het *pesantren*-wezen nog steeds springlevend is. Zo zijn er een aantal van deze scholen, die zich hebben gespecialiseerd in het afkicken van drug-gebruikers. Dit zijn instellingen, die tegelijk ook de mystieke praktijken van de Naqshbandi-orde in ere houden. Daarbij wordt er enkele malen per dag kort en eenmaal per week gedurende ongeveer twee uur een litanie-gebed gezegd, vergelijkbaar met het Oosters-christelijke Jezus-gebed. Door herhaalde gebeden gaat de geest dan bijna automatisch de naam van God en zijn eigenschappen herhalen, waardoor de mens gezuiverd en gedisciplineerd wordt. In de buitenwijken van enkele grote universiteits-steden zijn *pesantren's* gevestigd, die zorgen voor een relatief goedkoop onderdak van studenten, die gewoon op de universiteit hun colleges volgen, maar binnen de leefwereld van de *pesantren* tegelijk ook werken aan hun voortgezette godsdienstige opleiding. Een aantal *pesantren* op het platteland hebben ook landbouwcursussen en vakken als "eenvoudige bouwtechnieken" in hun programma opgenomen. De *pesantren* van Pabelan, 8 km van de Borobudur en 20 km. ten Noorden van Yogya-

akarta, heeft daarvoor zelfs de Aga Khan-prijs voor architectuur gekregen. De pesantren is namelijk met zeer eenvoudig materiaal en harmonisch in het traditionele dorp gebouwd. Dit soort vernieuwing op het platteland wordt ook door westerse ontwikkelingsorganisaties zeer gewaardeerd. Pabelan heeft dan ook meerdere malen hulp van de NOVIB gekregen. Dit soort initiatieven is misschien ook wel de basis voor de groeiende aandacht voor de godsdienst in het algemeen en vooral voor de islam, die er momenteel in universitaire kringen in Indonesië is.

Godsdienstles op de 'gewone' middelbare school

Indonesië heeft in 1945 op een originele manier gekozen voor een middenweg tussen de gesecculariseerde staat en een islamstaat. Alhoewel 88% van de nu 190 miljoen inwoners de islam als hun godsdienst belijden, hebben de stichters van de moderne Indonesische staat, die in de eerste helft van 1945 onder de Japanse overheersing de gelegenheid namen om hun nieuwe staatsvorm voor te bereiden, niet gekozen voor een islamitische staat. Dan zouden immers grote gebieden van de zg. 'buitengewesten' (de eilanden in het uiterste Oosten en Westen van de archipel) zich hebben afgescheiden, omdat daar grote groepen christenen wonen. De basis van de staat werd de Pancasila-ideologie, die vijf zuilen als de grondslag van de staat aanvaardt. De eerste hiervan is 'het geloof in de Ene, Alhoge Godheid'. Op ieder Indonesisch identiteitsbewijs staat dus één van vijf godsdiensten genoteerd: Islam, Boeddhisme, Hindoeïsme, Protestantisme of Katholicisme. Vanaf kleuterschool tot en met de propaedeuse van het hoger onderwijs is godsdienst een verplicht vak en is het nodig daarvoor een voldoende te hebben om over te mogen gaan.

28 Het feit dat godsdienst dus als vak op de

lagere en middelbare scholen gegeven wordt, heeft wel grote veranderingen met zich gebracht voor de inrichting van het onderwijs. De basis van wat vroeger koran-scholen waren, bestaat nog steeds, maar op de "gewone scholen" wordt toch veel minder aandacht gegeven aan het van buiten leren, zoals dat daarbuiten gebeurde. Er wordt veel aandacht gegeven aan de geschiedenis van de islam, aan de verhalen over de profeten, de heiligen en de grote islamitische bestuurders. Godsdienstpedagogen zeggen ook daar, dat je de moderne jeugd beter pakkende verhalen en geschiedenissen kunt voorhouden, dan alleen maar een ingewikkelde tekst, soms ook nog in een vreemde taal, van buiten te laten leren.

De 'bijzondere scholen' van het godsdienstministerie

Indonesië kent een apart ministerie van godsdienstzaken, waar alle zaken betreffende de verhouding tussen religies en de staat en ook alle subsidies voor godsdienstige organisaties, zoals onderwijs, worden geregeld. Onder dit ministerie vallen ook een aantal scholen, die niet *sekolah* worden genoemd (afkomstig van het Nederlandse school, maar dan op zijn Haags uitgesproken en verbasterd), maar naar het Arabisch *madrasah*. Deze *madrasah* is eigenlijk een soort tussenvorm tussen de traditionele *pesantren* en het moderne onderwijs waar godsdienst maar een bijvak is, dat hoogstens vier uur per week gegeven wordt. De *madrasah* besteedt 1/3 van de lestijd aan Arabisch en godsdienst.

Formeel gezien heeft de door de regering erkende en gesubsidieerde *madrasah* dezelfde status en hetzelfde niveau als de gewone *sekolah*. Dit onderwijstype voldoet dus ook aan de leerplicht, die inmiddels ook in Indonesië op tien jaar staat, terwijl formeel de niveaus hetzelfde zijn. Dat is in de praktijk niet altijd het geval. Met name in stedelijke milieus

is de *madrasah* vaak een school van hoog niveau, omdat daar dan ook particuliere inzet bij zit (vanuit moskeebesturen of islamitische organisaties) naast de algemene subsidie van de staat. Elders is het toch ook vaak een onderwijs, waar de algemene kennis van de docenten lager is dan bij het 'gewone' staatsonderwijs. Dit is vooral het geval met de *madrasah* op middelbaar niveau in de afgelegen gebieden. Ik heb een keer een *madrasah* in Zuid-Kalimantan gezien, waar wel een heel pakket proeven voor de vakken natuurkunde en scheikunde aanwezig was, gestuurd door het godsdienstministerie in Jakarta, maar er was geen docent voor die vakken en de school had ook geen elektriciteit, zodat het doen van de proeven toch al niet mee zou vallen! Intussen is toch ongeveer 15% van de Indonesische jeugd tot en met het einde van de middelbare school op zo'n religieus getinte *madrasah* voor hun onderwijs.

Eind jaren '80 kwam er bij een aantal moslims de vrees op, dat de generaties van traditioneel opgeleide geleerden, die op een *pesantren* niet alleen de koran van buiten leerden, maar daar ook met alle vertrouwde boeken van islamrecht leerden omgaan, zou gaan uitsterven. Het moderne onderwijs is immers meer ge-

richt op het selectief en verstandig gebruiken van bronnen, dan op het vanbuiten-leren. Om toch niet de band met die vroegere kennis van het islamrecht kwijt te raken, heeft het godsdienstministerie toen besloten ook een *speciale madrasah* op te richten, waar op middelbaar niveau al 60% van de tijd aan godsdienstvakken gedoceerd zou moeten worden. Op de leeftijd van de middelbare school is het geheugen immers nog zeer sterk en zowel de moeilijke Arabische taal, als dat ingewikkelde technische jargon van de islamitische plichtenleer, zou beter op dat niveau onderwezen kunnen worden. Tot nu toe zijn er van dit model een tiental middelbare scholen opgericht.

Wat beroepsmogelijkheden betreft kunnen deze Indonesische afgestudeerden zowel bij leraar-opleidingen, sociale academies, speciale godsdienstige universiteiten e.d. terecht, waar zij kunnen worden opgeleid tot ambtenaar van de burgerlijke stand, rechterlijke macht (die voor een deel uit religieuze specialisten bestaan) of meer algemene beroepen op gebied van bestuur, voorlichting en zorgsector.

Congres moslimjongeren

“Wij zijn niet uit op liefdadigheid, we willen geaccepteerd worden.” Het was slechts één van de hartekreten die werden geslaakt op het congres *Kansen en Bedreigingen voor Moslimjongeren in Nederland* op zondag 16 oktober te Nieuwegein. Het congres was georganiseerd door de ISBI (Islamitische Stichting Bevordering Integratie) naar aanleiding van verontrustende berichten over hoge criminaliteitscijfers onder allochtone jongeren, onder wie velen met een moslimachtergrond. Onder de deelnemers bevonden zich politici, beleidmakers, medewerkers van migranten- en/of moslim-organisaties en andere belangstellenden. De ISBI had gekozen voor een brede aanpak, met workshops over de deelgebieden onderwijs, criminaliteit, arbeidsmarkt, jongerenwerk en verslaving. De meeste sprekers noemden weliswaar enkele lichtpuntjes, maar de toon van de toespraken was niettemin zorgelijk. Lichtpunten waren een stijgend opleidingsniveau van Turkse en Marokkaanse jongeren. Maar daar staat tegenover dat minder dan de helft van deze jongeren de school met een diploma verlaat. Het beperkte beroepsperspectief leidt dan weer tot verhoogde risico's op afglijden in de marge van de samenleving. Verschillende sprekers wezen op de noodzaak van preventief optreden door het opbouwen van netwerken rond de Turkse en Marokkaanse jongeren, waarbij het maatschappelijke werk, de scholen, de ouders, de politie en andere overheidsorganen bij betrokken moesten zijn.

De islam kwam tijdens het congres zijdelings ter sprake, en dan vooral in de discussies. Zo vormde volgens sommige vraagstellers, de islamitische scholen de

beste garantie op school-succes van allochtone jongeren en op de door iedereen gewenste betrokkenheid van de ouders in de school-loopbaan van hun kinderen. Anderen verweten de inleiders slechts over mislukkingen en probleemgevallen te spreken, terwijl juist vanuit de islam een positieve stimulans aan de jongeren zou moeten worden gegeven. Een moslim achter de interruptiemicrofoon meende dat het gepraat over identiteitscrisis van moslimjongeren alleen maar projectie was, omdat de Nederlanders zelf in een identiteitscrisis verkeren en niet weten wie ze in religieus/cultureel opzicht zijn! Hoewel deze geluiden soms tenderden naar onderschatting van de problemen, vormden ze op zich een belangrijk verschijnsel, namelijk een teken van zelfbewustzijn van moslims. Vele aanwezige moslims wensten niet voortdurend als probleemgeval te worden behandeld, maar waren zich bewust van de positieve bijdrage die zij aan de Nederlandse samenleving kunnen leveren. Deze ondertoon in het congres kon nog niet direct naar beleid en actiepunten worden vertaald een wens die de organisatoren hoog in het vaandel hadden staan. Het signaal is er niet minder belangrijk om: Moslims voelen zich geïntegreerde, geëmancipeerde, volwaardige participanten van deze samenleving.
NL

Vierde Interreligieuze Ontmoetingsdag

Op zaterdag 22 oktober vond in de aula van de Universiteit van Amsterdam de vierde studiedag plaats, die werd georganiseerd door de W.I.S. (= Werkgroep Interreligieuze Samenwerking). In deze groep werken onder meer samen de Nederlandse afdeling van de W.C.R.P. (World Conference on Religion and Pe-

ace, voorzitter Prof. Arnulf Camps), de I.A.R.F. (International Association for Religious Freedom) en Interreligio. Interreligio werd reeds kort na de tweede wereldoorlog gestart door de op 20 jan. overleden vrijzinnig hervormde predikant Dr. R. Boeke. In zijn meditatie aan het eind van de dag herdacht dagvoorzitter Ds. Jan Slomp deze pionier van interreligieuze samenwerking.

Het onderwerp van deze ontmoetingsdag luidde: *Spiritualiteit in opvoeding & onderwijs. De basis van vreedzaam samenleven*. De eerste spreker was de Utrechtse hoogleraar Prof. Dr. Ties Andree (RK), tevens directeur van het universitaire Centrum voor Interreligieus Leren, pleitte voor algemeen bijzonder onderwijs op interreligieuze grondslag. Zij zag dit type onderwijs als een alternatief voor de voortgaande fragmentarisering binnen de onderwijszuilen en tevens als één uitdaging die recht doet aan de feitelijke interreligieuze situatie. De tekst van haar lezing kan worden besteld bij het secretariaat van het centrum: Postbus 80.105 3508 TC Utrecht. Dr. Han de Wit, docent contemplatieve psychologie aan de Vrije Universiteit en tevens Boeddhist, besprak mogelijkheden voor het verankeren van spiritualiteit binnen de psychische structuren van mens. De mens is bang voor zich zelf en tevens egocentrisch. Hij zou wel anders willen, maar ziet daar geen kans toe. Hoe overwint men innerlijke strijd en stelt men zich open voor een nieuwe mensvisie die we, aldus De Wit, in alle grote en kleine tradities tegenkomen. Zie zijn boek *De verborgen bloei*.

De derde spreker was Dr. Robert Muller, afkomstige uit de Elzas, daarna 38 jaar werkzaam voor de Verenigde naties, onder meer als "Assistant General Secretary" maar momenteel bezig met het organiseren van een Universiteit voor Vrede in Costa Rica. Hij pleitte voor schaalvergroting in ons denken, daarbij

tevens herinnerend aan het feit dat mensen klein en kwetsbaar blijven. Zijn grote voorbeelden waren Dag Hamerskjöld en U Thant, mannen die "binnenkamer" en wereldwijde verantwoordelijkheden wisten te combineren. Dr. Robert Muller ontvouwde zijn gedachte in zijn boek *De geboorte van een wereldbeschaving*, waarvan hem het eerste exemplaar van de Nederlandse editie door de heer W. Carp, voorzitter van de W.I.S. en tevens uitgever werd aangeboden. De moslim bijdrage op deze dag was beperkt tot een "workshop" over Islamitisch onderwijs geleid door Dr Stella van de Wetering. De vele informatiestands gaven de deelnemers mogelijkheden voor interreligieus "funshoppen". De dag werd opgeleust door muziek. De goede opkomst, ongeveer 140 mensen, rechtvaardigt de verwachting dat de W.I.S. in 1995 zijn eerste lustrum gaat vieren.
Jan Slomp

Weinig slecht, maar ook weinig goed
nieuws uit Albanië

Ten zuidwesten van brandhaard ex-Joegoslavië liggen de vaak sneeuw-witte bergen van Albanië. Er zijn dan ook theorieën dat de naam Albanië net als Libanon van het Arabisch woord *laban* of melk afkomstig is. Een rapport van de Verenigde Naties uit 1990 stelt dat 69 procent van de 3,3 miljoen Albanen moslim is, 21 procent orthodox en 10 procent rooms-katholiek. Dezelfde elementen dus als bij de rampzalige buurman Joegoslavië, zij het in andere percentages. Na de val van het communisme, zijn de godsdienstige groeperingen, die nog meer dan elders onderdrukt waren door het communistisch regime, weer aarzelend aan heropbouw begonnen. Vanwege de internationale relaties en steun is dat bij de katholieken het snelst aan de gang. De orthodoxen hebben steun, maar ook veel

problemen vanwege de conflicten met Griekenland. De katholieke minister van buitenlandse zaken, Alfred Šerreqi, wil een aantal Griekse priesters en bisschoppen niet tot zijn land toelaten. Moslimleider Sabri Koci (72 jaar, hij zat eenentwintig jaar in gevangenschap) werkt aan de heropbouw. Driehonderd moskeeën schijnen weer open te zijn. De drie grote godsdienstige groeperingen helpen elkaar vaak bij de heropbouw van kerken en moskeeën en alle religieuze feestdagen worden momenteel door alle groeperingen gerespecteerd. Leaders van de gemeenschappen hopen en bidden dat het Albanese volk een voorbeeld mag gaan worden van dialoog en solidariteit.

Ds. Jan Slomp blijft pleiten voor dialoog

Ds. Jan Slomp, sinds begin 1994 met pensioen, blijft actief voor de zaak van betere relaties met moslims waar hij lange jaren voor gewerkt heeft. Op 5 september hield hij de openingsrede voor het nieuwe academisch jaar bij de Vrije Universiteit van Amsterdam. Onder de titel "Ruimte voor Mohammed in Nederland" hield hij een pleidooi voor het afbreken van vijandbeelden van de islam en een open studie van deze wereldreligie. Hij citeerde positieve oordelen over de islam vanuit soms onverwachte hoek, zoals Dr. Abraham Kuyper: "In haar oorsprong zijn de Joodse en Christelijke Religieën één. Maar evenmin is het voor betwisting vatbaar, dat de Islam zich hierbij aansluit. Synagoge, Kerken Moskee vinden in Abraham en Mozes haar historisch verenigingspunt," aldus Kuyper in zijn boek *Rondom de Oude Wereldzee*, (1908, deel I:16).

De andere gereformeerde universiteit, die van Kampen, heeft het werk van Ds. Slomp geëerd door hem voor te dragen voor een eredoctoraat, dat op 6 december 1994 door Prof. Pieter Holtrop zal

worden uitgereikt. Wij wensen ons oud-redactielid hiermee van harte geluk!

Islamitisch badhuis in Amsterdam kan de kraan nog open houden

De *hammam*, het islamitische badhuis in Amsterdam kampt al langere tijd met problemen. Deze belangrijke ontmoetingsplaats voor vrouwen heeft sinds de opening, begin 1993, technische problemen gehad met de hoeveelheid en de warmte van het water, waardoor de vrouwen wegbleven en de financiële basis dreigde weg te vallen. Op 12 oktober heeft de stadsdeelraad Westerpark besloten om deze instelling toch nog een kans en dus extra subsidie te geven. De Utrechtse *hammam*, geopend in november 1993, draait goed. In Rotterdam is er kort geleden een geopend, terwijl er ook plannen zijn voor Den Haag.

Hoofddoekjes blijven de aandacht trekken

Nadat begin september in Nederland een nieuwe affaire rond hoofddoekjes met een sisser was afgelopen (Baandert College in Heemskerk, een christelijke scholengemeenschap: hoofddoekjewerd als teken van fundamentalisme gezien), kwam er in Frankrijk ook weer een nieuwe discussie. Dit gebeurde ondanks het feit, dat de Franse Raad van State in 1989 een uitspraak heeft gedaan vóór de vrijheid van meningsuiting, ook op religieus gebied, juist naar aanleiding van de kleine stukjes textiel. Op 20 september maakte de Franse Minister van Onderwijs, Bayrou, een richtlijn bekend, die schoolhoofden gebiedt om meisjes met de islamitische hoofddoek de toegang tot de klas te weigeren. De bepaling was wel omslachtig geformuleerd: vanwege de uitspraak van de Raad van State zijn nu verboden "al te opvallende religieuze uitingen, die juist tot doel hebben om

sommige leerlingen buiten de algemeen op school heersende regels te houden.” Bayrou werd gesteund door zijn ambitieuze collega, Charles Pasqua van Binnenlandse Zaken, die op 30 september wel zijn schoenen uitdeed om de nieuwe grote moskee van Lyon te openen, maar daarnaast oorlog voert tegen het ‘fundamentalisme’ (of ‘intégrisme’ zoals het in Frankrijk heet). Hij riep de moslims dan ook op om de “islam in Frankrijk om te vormen tot een Franse Islam.”

Overigens werd in oktober een Nederlands meisje van een school in Goes verwijderd, omdat ze een lange broek droeg en het Reformatorisch Vormingsinstituut, waar zij lessen volgde, eiste dat zij een rok zou dragen.

Vaticaan krijgt geen steun van moslims in Cairo

Eind augustus en begin september waren er in de pers een aantal berichten over “geheime akkoorden” die het Vaticaan gesloten zou hebben met islamitische landen om te zorgen, dat abortus en (andere methoden van) geboorteregeling niet zouden worden aangemoedigd door de Wereldbevolkingsconferentie van Cairo. Medio september stond het Vaticaan toch grotendeels alleen in zijn bezwaren en bleek er van het religieuze monsterverbond weinig over te zijn. In de Nederlandse delegatie waren twee jongeren opgenomen, waaronder ook de 17-jarige Rahma Elayadi uit Rotterdam. Begin oktober kwam de abortus weer in discussie, omdat er een bericht was gekomen, dat allochtone vrouwen in Nederlands meisjes-foetussen laten aborteren, omdat zij liever een zoon hebben. Onderzoek in 1990 wees uit, dat het aantal abortussen onder Marokkaanse vrouwen in ons land vijf keer zo hoog ligt als onder Nederlandse vrouwen. Alle moslimleiders wezen er echter op, dat het vrijwel nooit voorkomt, dat een vrouw zich laat

aborteren omdat ze zwanger is van een meisje. Abdulwahid van Bommel, directeur van de Nederlandse Moslim Omroep, NMO: “Tijdens seksuele voorlichting heb ik vaak gemerkt en dat geldt ook voor hindoeïsten dat Marokkanen en Turken nogal preuts zijn over zaken als voorbehoedsmiddelen en abortus. De islamitische overlevering is veel liberaler, al honderden jaren. Abortus mag van de islam, maar het is niet de bedoeling dat met behulp van moderne technieken eeuwenoude, afkeurenwaardig opvattingen in stand worden gehouden.” Met die eeuwenoude opvattingen bedoelde hij dat jongens in de islamitische wereld hoger zouden worden gewaardeerd dan meisjes.

Bekeringinitiatieven

Op zaterdag 8 oktober kondigden zeventien geloofsgroeperingen de *Operatie Mobilisatie* aan, “een actieplan om dolende moslims onder beschutting van de bijbel te brengen.” De actie zou begin 1995 van start moeten gaan. De Evangelische Omroep wacht niet zo lang en begon 28 september al met een serie beelden van Arabische-sprekende ex-moslims, die in Nederland tot het christendom bekeerd zijn. In de eerste uitzending zagen we een zekere Hasan haring eten, koffie drinken op een terrasje, fietsen in Leeuwarden en herinneringen ophalen aan de tijd dat hij drugs-verslaafde was en door een christelijke groepering was opgenomen, die hem van de verslaving hadden afgebracht en tot het christendom gebracht.

Eed “In Naam van Allah”

8 september meldde *De Volkskrant* dat de Marokkaanse militair M. Maouli bij zijn bevordering tot luitenant verzocht had om zijn eed van trouw te mogen afleggen met de formule ‘in naam van Allah, de Erbarmende, de Barmhartige’. Dit verzoek werd ingewilligd en staat in de lijn van

het beleid van defensie, dat meer ruimte voor islamitische overtuigingen wil scheppen, onder meer ook door faciliteiten tijdens de vasten van Ramadan en bij islamitische feestdagen.

Tot f 30.000,- uitgelooft voor essay over interreligieuze dialoog

Teylers Godgeleerd Genootschap te Haarlem heeft voor het jaar 1994 de volgende prijsvraag uitgeschreven om beantwoord te worden vóór 1 mei 1996: "Gevraagd wordt een onderzoek naar de voorwaarden en praktische mogelijkheden van een tripartiet gesprek en een samenwerking tussen personen en groepen van christelijke, islamitische en joodse huize, in het algemeen of in een bepaalde regio, met een open oog voor het feit dat religies als politiek strijdmiddel kunnen worden gebruikt." Voor de auteur van een winnend essay is een prijs van f 10.000,- beschikbaar. Bij co-auteurs kan iedereen dit bedrag krijgen tot een maximum van f 30.000,-. Info: Directeuren van Teylers Genootschap, Damstraat 21, 2011 HA Haarlem.

Indonesische moslims aan de Leidse universiteit

Aan de studierichting Islamologie, die sinds 1993 geopend is aan de Universiteit van Leiden, zijn dit academisch jaar ook zes Indonesische studenten ingeschreven, die aan een islamitische universiteit in hun eigen land al een universitair examen (BA) hebben behaald, maar nu in Nederland voor de mastergraad komen werken, door hun D2 te doen. Zij krijgen in het Engels college, maar moeten verder aan alle Nederlandse eisen voldoen.

Na het verbreken van de ontwikkelingsrelatie met Indonesië in 1992, zag het er aanvankelijk naar uit dat de gestage groep van Indonesische moslimstuden-

ten, die sinds 1969 aanvullende cursussen in Nederland deden, niet meer zouden komen. Met het ondertekenen van het nieuwe culturele akkoord tussen Nederland en Indonesië hebben de islamstudies echter weer een stevige basis gekregen en binnen dit akkoord hebben zij dan ook een duidelijke prioriteit.

In 1913 promoveerde al de eerste Indonesische moslim, Dr. Hoesein Djajadiningrat, op een dissertatie met betrekking tot de geschiedenis van de islam in Indonesië. Studenten aan Nederlandstalige scholen in de toenmalige kolonie richtten in 1925 een eerste islamitisch tijdschrift op met Nederlands als voertaal: HET LICHT, dat als ondertitel kreeg An-Noer, tijdschrift van de Jong-Islamieten-Bond. Tot de Japanse inval in Nederlandsch-Indië in 1942 is er op deze manier al een kleine bibliotheek verschenen met islamitische lectuur en studies in het Nederlands. Ook al wordt momenteel dan een andere taal als medium gebruikt, de relaties gaan nog steeds door.

Koperen jubileum Al Nisa

In november 1994 bestaat de Stichting Nederlandse Moslimvrouwen AL NISA al weer 12½ jaar. Ter gelegenheid daarvan verscheen er een speciaal nummer van het maandblad/krantje/boekje (die termen worden door elkaar gebruikt), met een aantal boeiende persoonlijke verhalen over het wel en wee van de vereniging die vooral gericht is op plaatselijke contactgroepen en waarbij het blad een 'wat uit de hand gelopen uitnodigingsbrief' is. Als voorbeeld van de directe, spontane stijl van het tijdschrift hierbij een citaat uit de bijdrage van Hulya Yazici-Ten Hoeve, contactvrouw in Deventer: "In mei 1988 ging mijn vriendin trouwen. Tijdens de kerkelijke inzegening van het huwelijk ging ze over

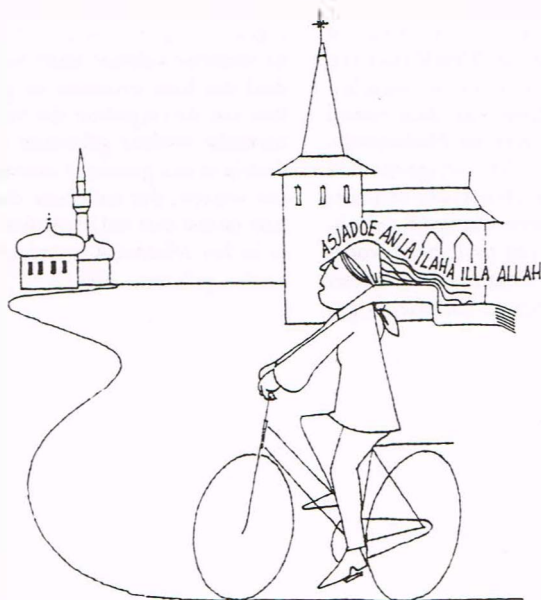
van Nederlands Hervormd naar het katholieke geloof omdat haar man katholiek is. Tijdens de plechtigheid kon ik onze andere vriendin uit gaan leggen wat er allemaal gebeurde, terwijl ik zelf niet eens christelijk was (ik geloofde echter wel in God). Bij de passage over het bloed van Jezus en het lichaam van Jezus besloot ik moslim te worden. Ik ontdekte dat ik er ineens op dezelfde wijze tegenaan keek zoals mijn man. Op de fiets naar huis heb ik de shahada opgezegd en eenmaal thuisgekomen dit herhaald voor mijn man. Later heb ik nog een keer de shahada afgelegd op de AL NISA bijeenkomst in Zwolle."

Bij de boekrecensies in dit nummer is een reactie opgenomen van een van de vrouwen, die lange tijd actief was bij Al Nisa, Sajidah Abdus Sattar, geschreven naar aanleiding van de slotactie die Dr. Kees Wagtendonk op 1 september j.l. wijdde aan het tijdschrift van de vereniging. Het hoeft wel geen betoog, dat de gevarieerde groep moslimvrouwen daar

ook niet allemaal hetzelfde over denken. Het Maandblad AL NISA kost f 30,- per jaar. Administratie: Postbus 12, 6990 AA Rheden.

Islamitisch Reveil en het Westen: Gemeenschappelijke Idealen en Doelstellingen?

De in Den Haag gevestigde *International Dialogues Foundation* is een stichting die verschillende moeilijk bespreekbare zaken toch aan wil pakken. Zo is er in het statige pand aan de Van Stolkweg een initiatief ontstaan om de positie van onderdrukte volkeren en minderheden onder internationale aandacht te krijgen. De grote conferentie die enige tijd geleden over dit punt gehouden werd, moest veel aandacht besteden aan de definitie van onderdrukte volkeren. Er is namelijk bijna geen groepering die onbetwist aanspraak kan maken op die kwalificatie. Het Israël-Palestina conflicten de positie van kinderen bij internationale conflic-

ten waren ook onderwerpen van acties. Van 22-24 oktober hield IDF een conferentie in de bossen van Oegstgeest, op het mooie kasteel Oud Poelgeest, waar een veertig prominente moslims en intellectuelen uit het Westen bijeen waren om te spreken over het islamitisch reveil en het Westen. Bekende namen waren Dr. Ahmad Sidqi Al Dajani, een van de stichters van de PLO en nu voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor Palestina, Kiyahi Abdurrachman Wahid, voorzitter van de Nahdlatul Ulama uit Indonesië, met een 33 miljoen leden en sympathisanten wel de grootste islamitische organisatie ter wereld en de Turkse filosoof Dr. M. Aydin. Dr. Salam Salama, Vice-President van de Islamitische Universiteit van Gaza had geen uitreisvisum gekregen van de Israëliëse regering, maar stond via een fax-apparaat wel in contact met het gebeuren aldaar. Aan 'Westelijke kant' was er o.m. Dr. Thomas Michel S.J., hoofd van de islam-afdeling van het Vaticaanse bureau voor Dialoog tussen Godsdiensten en Dr. Dick Mulder, gewezen voorzitter van de afdeling dialoog van de Wereldraad van Kerken. Een verfrissend nieuwe verschijning in dit gezelschap van toch vooral wat oudere heren was de Nederlands-Turkse Fadime Örgü. Maandagavond 24 oktober werd er in Den Haag een zeer geanimeerde jongeren-discussie gehouden in de stijl van een parlement, voorgezeten door Dr. Deetman, voorzitter van de Tweede Kamer. Fadime Örgü,

werkzaam bij de Europese Raad voor Jongerenorganisaties van Minderheden, lanceerde daar de term *intercreatie*. Zij legde ook uit hoe die ontstaan is. Tijdens een bijeenkomst van Europese migrantenjongeren werd gesproken over een definitie van integratie. Vanuit die spraakverwarring ontstond toen dit nieuwe woord om aan te duiden, dat er door de migratie eigenlijk een nieuwe cultuur ontstaat, gebruik makend van de beste elementen uit de bestaande culturen.

Dinsdagmorgen 25 oktober was de openbare zitting, waar ook de conclusies werden bekend gemaakt. Het woord fundamentalisme werd door de conferentie vermeden, omdat daar zoveel verschillende betekenissen aan worden gegeven. Er werd duidelijk onderscheid gemaakt tussen terrorisme, dat onduidelijk veroordeeld werd en een nieuwe bewustwording van eigen achtergrond en waarden, die beter aangeduid kan worden als een reveil aan islamitische kant. Sommigen maakten bezwaar tegen de tegenstelling islam en Westen: de westerse cultuur heeft een belangrijk deel van haar ontstaan en groei te danken aan de impulsen die vanuit de islamitische traditie gekomen zijn. Bovendien is er een groeiend aantal moslims in het westen, dat zich hier thuis voelt en zich beslist niet wil identificeren met wat er in het Midden-Oosten of andere gebieden gebeurt. KS

Marokkaanse moslimvrouwen
Yvon Bartelink, *Geloofsvoorstellingen en -praktijken van Marokkaanse migranten in Nederland (Brabant)*, Proefschrift, 1994, Kath. Univ. Nijmegen.

De vestiging in Nederland van migranten met een moslimcultuur is er de reden van dat er met enige regelmaat sociologische en antropologische studies worden verricht om deze groepen te kunnen begrijpen en de maatschappelijke problemen rond hun aanwezigheid beter te kunnen oplossen. Ik meen mijn woorden zorgvuldig te hebben gekozen. Het gaat om mensen en zaken die van buiten af zijn gedefinieerd. De betreffende studies dienen uiteindelijk de belangen van de Nederlandse samenleving of trachten een die te combineren met belangen van migranten. Het kan daarom niet anders zijn dan dat de onderzoekers Nederlanders en dus buitenstaanders zijn, die hun best doen om goed te observeren en zilver weer te geven. Het kader waarin zij hun conclusies plaatsen is noodzakelijkerwijs een min of meer rationeel en Nederlands kader, dat wetenschappelijk wordt genoemd, maar daarom zeker niet vrij is van subjectiviteit. Dergelijke studies, waarvan het proefschrift van Yvon Bartelink biedt een interessant voorbeeld is, zijn belangwekkend, niet alleen vanwege hun analyse van het onderwerp, maar ook om het inzicht dat zij bieden in de onderzoekers en de samenleving die hen opdracht heeft gegeven.

Het werk van Bartelink is in veel opzichten geslaagd, maar desondanks maak ik van de gelegenheid gebruik om, aan de hand van haar werk, dit soort onderzoeken in een kritisch licht te plaatsen.

Bartelink heeft haar best gedaan om haar doelgroep te leren kennen en het vertrouwen van de betrokken vrouwen

te winnen. Zij wilde de Westerse mythe van moslimvrouwen als passieve slachtoffers van hun godsdienst doorbreken. Haar opzet is hun opvattingen zo direct mogelijk te leren kennen en de vrouwen zo veel mogelijk voor zichzelf te laten spreken. Dat is zeer lofwaardig. Maar het kader waarin Bartelink haar observaties plaatst, is op zichzelf niet vrij van mythen. Haar theorie van plaats en grenzen waarmee zij zulke vanzelfsprekende zaken als persoonlijke hygiëne (het wassen van de handen na gebruik van de toilet in de badkamer en niet in de keuken) verklaart als een op islam gebaseerde culturele grens, is overdreven. De obsessie met het 'anders zijn' van deze moslimvrouwen heeft haar ogen soms gesloten voor het herkenbare en gewone.

Een ander en misschien wel belangrijker punt van kritiek betreft de 'wetenschappelijke' indeling van zo iets complex als de islam of 'islam' zonder lidwoord, zoals Bartelink het hanteert. Het is bekend dat de Westerse wetenschap slecht uit de voeten kan met het verschijnsel godsdienst, omdat het zich niet geheel in rationele termen laat vatten. Daarom schrijft 'de wetenschap' het naar inhoud en verschijningsvorm geheel toe aan de mens en karakteriseert het dus als cultuurprodukt. Het ontgaat veel wetenschappers blijkbaar dat hun classificatie gebaseerd is op een vooringenomen standpunt. Het eigenmachtig - als buitenstaander - onderscheiden van 'de islam' van 'islam' en het oordelen over veronderstelde rigiditeit van het een of het ander in afwezigheid van voldoende kennis terzake is pure arrogantie. Waarom wordt de moeite genomen om Marokkaanse moslimvrouwen zo veel mogelijk zelf aan het woord te laten, als hun uitspraken in de molen van antropologische analyse regelmatig tot gehakt worden vermalen?

Het proefschrift van Bartelink bevat veel interessant materiaal, maar het heeft me er niet van overtuigd dat het een pure en evenwichtige reflexie is van wat er onder de betrokken vrouwen aan geloofspraktijken leeft. Misschien is het noodzakelijk te constateren dat de inhoudelijke aspecten van geloofsovertuiging zich ten ene male onttrekken aan antropologisch onderzoek en dat niemand zich een wetenschappelijke mening mag aanmatigen ten aanzien van iets dat zich niet wetenschappelijk laat vatten. Specifieke uitingen van godsdienstigheid kunnen niet worden verstaan zonder innerlijke verwantschap met de geestelijke voedingsbodem van dergelijke fenomenen. Ondanks alle oprechte inspanningen van wetenschappelijk onderzoekers, kan de rationele benadering niet meer opleveren dan uitgedroogde fossielen. Wie geïnteresseerd is in de levende islam doet er beter aan eerste hands informatie van weliswaar subjectieve, maar levende moslims te vragen. Echter, binnen de grenzen van fenomenologisch-antropologische studies is het werk van Bartelink heel geslaagd. Sajidah Abdus Sattar

De regels van de islamitische plichtenleer

Yoesoef Qardawi, *Halal en Haram: Wat toegestaan en verboden is in de islam*, deel I, Uitg. Noer al-ilm, Delft, zonder jaartal.

De titel 'Halal en Haram' is kort en krachtig, dekt voor een groot deel de inhoud van het boek en vertegenwoordigt tegelijkertijd voor moslims de opgeheven vinger van de *faqih*, de schriftgeleerde. Dat blijkt ook te kloppen met de doelstelling van deze bundel van voorschriften: moslims wijzen op de reglementen van hun godsdienst.

In de inleiding worden de moslims in die in Westerse landen verblijven afgeschilderd als dwalende en onwetende slachtoffers van het propagandistische

christendom. Merkwaaardig genoeg wordt niet zozeer geageerd tegen het vervlakkende materialisme, maar wel tegen de oude middeleeuwse en latere koloniale tegenstander van de moslims. Van de conventionele invulling van de islam niets dan goed en van anderen niets slechts. Deze polarisatie klinkt door het hele boek heen. In de praktijk blijkt dat echter niet een houding te zijn waarmee moslims zich religieus en cultureel in Europa kunnen handhaven, maar met die praktijk is de schrijver blijkbaar niet bekend.

Yoesoef Qardawi verklaart met zijn *Halal en Haram* iets unieks te presteren: een boek dat geheel en uitsluitend gewijd is aan het vraagstuk van permissies en verboden in de islam. Dat is echter ook precies het riskante van deze benadering. Een boek dat uitputtend wil ingaan op regels en verboden, scheidt wettische religie van spirituele godsdienst. Daarmee verliest echter het religieus-ethische systeem als geheel zijn wezenlijke basis. Moslimgeleerden ('*ulama*') zijn nogal eens geneigd 'goede moslims' te vereenzelvigen met moslims die gehoorzaam zijn aan henzelf. De regels van de islam worden gemakkelijk afgeschilderd, niet als een middel tot een doel, maar als een doel op zich. Draagt niet elke moslimgemeenschap en zelfs elke individuele moslim een eigen verantwoordelijkheid voor het bereiken van dat levensdoel. De meest exemplarische moslims uit de geschiedenis hebben zich onderscheiden, niet door volgzzaamheid (*taqlid*), maar juist door het ontwikkelen van een eigen inzicht. De oude ~~standaard~~ werken en wat dat betreft alle menselijke inspanningen kunnen bruikbare handgrepen bieden, maar nooit eeuwig en definitief beslissend zijn.

Toegegeven, voor veel moslims is het eenvoudig weg niet haalbaar om de kwestie halal-haram uitgebreid te bestuderen. Een compact boek als dat van Qardawi kan in veel gevallen ter referentie worden gebruikt, maar dat mag niet als de grote oplossing worden gezien. Gelukkig worden in het onderhavige boek pogingen gedaan om de diverse

regels uit te leggen aan de hand van algemene islamitische principes. De redeneringen zijn echter niet altijd overtuigend en de toegepaste traditioneel-normatieve benadering is niet altijd bruikbaar, zelfs niet voor volgzaam moslims. De spanning die kan ontstaan door het verschil tussen intentie en praktische uitvoerbaarheid van voorschriften, is veel groter dan de schriftgeleerden in de al-Azhar universiteit lijken te onderkennen. De geleerden die hun veroordeling uitspreken over moslims en soms ook anderen, zijn lang niet altijd bekend met de omstandigheden in de Westerse wereld, en zij hebben te weinig oog voor moreel sterke punten van het Westen. De meeste moslimvolkeren kunnen nog heel wat leren ten aanzien van machtsverdeling, mensenrechten, sociale zorg en bestrijding van corruptie. Moslimgeleerden gaan volgens mij te gemakkelijk voorbij aan het meest essentiële en duurzame van godsdienst in het algemeen: rechtvaardigheid ('adl) en barmhartigheid (rahma) op grond van godsbewustheid (taqwa). Reglement en discipline zijn nodig op het godsdienstig pad, maar letterknechten en wettische muggenzifters verheffen de regels tot einddoel. Met bovenstaande kritiek wil ik niet ontkennen dat het boek van Qardawi nuttig kan zijn. Met nog wat meer specifiek Nederlandse toelichting en verklarende voetnoten zou de relevantie voor moslims hier en nu kunnen worden vergroot. Ik zal in elk geval met belangstelling het aangekondigde deel II tegemoet zien. S. Abdus Sattar

Een persoonlijk commentaar op de toespraak op 1 Sept. 1994 van Dr. K. Wagtendonk: *Islam, Godsdienstwetenschap en de Ideeën van Al Nisa*, uitgave Theol. Instituut, Universiteit van Amsterdam

Dr. Kees Wagtendonk heeft afscheid ge-

nomen als docent godsdienstwetenschap/ geschiedenis van de islam aan de Universiteit van Amsterdam. Met vele anderen dank ik hem voor zijn vele jaren van inzet en wens hem het allerbeste toe. Toch kan ik niet nalaten ook een kritische noot met betrekking tot zijn afscheidstoespraak (tevens openingscollege voor het academisch jaar van de Theologische Faculteit) te laten horen. Om te beginnen heeft het onderwerp me zeer verbaasd. Niet alleen worden Nederlandse moslimvrouwen zelden met zo veel belangstelling vereerd, maar het contactorgaan van Al Nisa is ook nog niet eerder zo onder de academische loep genomen. Verder vroeg ik me af of het überhaupt voor een buitenstaander wel mogelijk is om alleen aan de hand van het 'krantje' de ideeën van Al Nisa te analyseren en zelfs of er wel sprake kan zijn van DE ideeën van al Nisa. Maar als een universiteitsdocent dit thema kiest, ga ik er van uit dat hij het au serieus neemt en dat ik er ook op mag reageren. Voor alle duidelijkheid: ik maak zelf geen deel uit van het Al Nisa-bestuur. Wel heb ik de organisatie vanaf het begin gevolgd en veelvuldig samengewerkt met Shahin Mol, die tot voor kort de voorzitter was.

Al Nisa werd ruim 12 jaar geleden opgericht als een zelforganisatie van Nederlandse en Nederlands sprekende moslimvrouwen met als voornaamste doel het geven van wederzijdse steun en het uitwisselen van kennis en ervaring, primair door middel van ontmoetingsbijeenkomsten. Dat was vanaf het begin de kernactiviteit. Het 'krantje' is ontstaan als uitbreiding van de uitnodigingen voor bijeenkomsten die toch al werden verzonden. Het uitgeven ervan kan moeilijk los worden gezien van de basisactiviteiten van Al Nisa.

Wat ik bij het onderzoek van Wagtendonk mis, is het respectievelijke belang van ontmoetingen en publikaties. Ver-

der gaat hij er mijns inziens ten onrechte van uit dat er een welbewuste ontplooiing is geweest van 'de ideeën van al Nisa.' Wanneer dit desalniettemin als onderwerp van een onderzoek wordt genomen, zouden minstens de ontmoetingen in de studie moeten zijn betrokken. Het gegeven dat Wagtendonk als man niet opvallend de bijeenkomsten heeft kunnen observeren, neemt niet weg dat hij het meest elementaire aspect van al Nisa negeert. Als hij er zelfs maar met verscheidene van de betrokken vrouwen over had gesproken, was hij op de hoogte geweest van de ad hoc-wijze waarop het 'krantje' meestal wordt samengesteld. Het wordt immers gedragen door de inzet van vrijwilligers, niet-academisch geschoolde vrouwen met jonge kinderen en soms ook nog een baan, die maar moeilijk tijd kunnen vrijmaken. Hoewel er steeds gestreefd wordt naar een professioneler aanpak, kan professionaliteit niet worden geclaimd. Zonder dit relativerende perspectief ging de onderzoeker uit van een verkeerde premisse en kon dus bij voorbaat niet tot een juist beeld van Al Nisa komen.

Ik kan me niet onttrekken aan de indruk dat Wagtendonk bij zijn onderzoek naar de inhoud van het krantje/ maandblad van al Nisa oneigenlijke verwachtingen heeft geprojecteerd op een blaadje dat vooral bestemd is voor vrouwen die (nog) behoefte hebben aan duidelijke, elementaire informatie over de islam en het onderscheid tussen de textuele grondslag en de cultureel getinte praktijk. Hogere doeleinden zijn nauwelijks haalbaar, hoewel sommige vrouwen zeker behoefte hebben aan een verdere uitdieping van onderwerpen. De artikelen worden voornamelijk geschreven door vrouwen van Al Nisa en soms overgenomen uit andere bladen. Steeds opnieuw stimuleert de redactie de lezeressen om een poging tot schrijven te wagen - iets dat op zichzelf heel emanciperend kan

werken. Toch is het in de praktijk geen gemakkelijke opgave om het blaadje elke maand weer redelijk gevuld te krijgen. De drempel voor het plaatsen van een bijdrage is dan ook betrekkelijk laag, zodat er eerder sprake is van een open platform dan van een strikt doorgevoerde redactionele visie. Onder die omstandigheden is het moeilijk om te spreken van DE ideeën van Al Nisa in het krantje. Ik vraag me af of Wagtendonk van aanvang af wel een realistisch beeld heeft gehad van de doelstellingen, de activiteiten, de redactionele werkomstandigheden en de target group. In het licht van overtrokken verwachtingen is het niet vreemd dat Wagtendonk diepgravende discussies, bijvoorbeeld over 'letter en geest' of het soefisme, mist. Dergelijke onderwerpen spelen nauwelijks in op de directe en praktische behoeften van de werkelijke lezers. Meerdere betrokkenen die ik heb gesproken ervoeren het als kwetsend dat het handje-vol vrouwen dat zich vrijwillig en onbezoldigd voor een collectief belang inzet, een gebrek aan niveau wordt ingepeperd. Sterker nog, op een vlak waar wel degelijk sprake is van een progressieve, emancipatorische ontwikkeling, namelijk het maken van een onderscheid tussen 'de islam' als openbaringsgodsdienst en de verschillende 'moslimculturen,' veegt Wagtendonk de visies van de moslimvrouwen van tafel en legt hij zijn eigen mening op. Voor een onderzoeker is dat toch wat merkwaardig.

Kort gezegd, de bewuste toespraak van Wagtendonk is op mij en vele anderen als hekelend overgekomen. Het moet me van het hart dat ik dat niet verwacht had van iemand die zich meerdere malen heeft ingezet voor een rechtvaardiger behandeling van moslims in Nederland. Tenslotte nog een voetnoot voor meneer Wagtendonk: mijn naam is Sâjidah; sin-alif-jim-dal-ha.

Sajidah Abdus Sattar, Naardermeer 285, 3068 KH Rotterdam, tel. 010 - 4569117

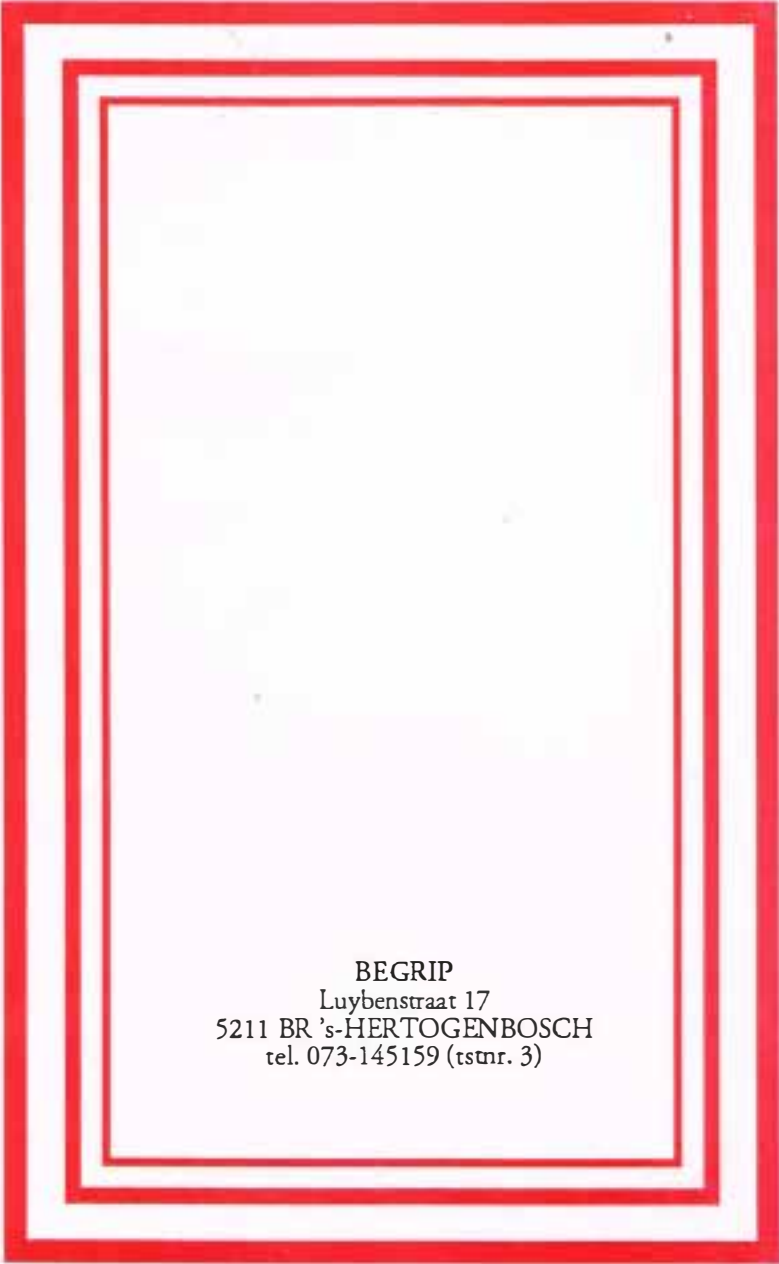
CURSUSSEN EN ONTMOETINGEN

* OJMC, de Overleggroep Joden, Christenen, Moslims, houdt op zondag 20 november van 10.00 tot 14.45 een studiedag over de godsdienstige rechten van minderheden, met extra veel aandacht voor de toekomst van de volgende generaties. Die dag is immers ook de internationale dag voor de rechten van het kind. Plaats: Mozes en Aäronkerk in Amsterdam. Inlichtingen en opgaven Kerk en Wereld, G. Speelman, Postbus 19, 3970 AA Driebergen.

* De (Turkse) ISN, Islamitische Stichting Nederland, organiseert samen met de Werkgroep Islam van de Nederlandse Raad van Kerken een studiedag voor predikanten/pastores en imams in Utrecht, 17 januari 1995. Inlichtingen

bij Berry van Oers, 073-145159 of G. Speelman, Postbus 19, 3970 AA Driebergen.

* Het Centrum voor Islam Studies, CIS, organiseert bij de Theologische Academie van de Hogeschool Holland te Diemen in het voorjaar 1995 twee extra cursussen: Rituelen en symbolen van de islam (door Ibrahim Spalburg) en Opvoeding en Onderwijs in de Islam (onder leiding van Sajidah Abdus Sattar). Informatie: Centrum voor Islam Studies, Postbus 261, 1110 AG Diemen.

BEGRIIP
Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
tel. 073-145159 (tstnr. 3)